

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра соціальної роботи і менеджменту соціокультурної діяльності

Бистренко Аліна Вікторівна

**ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬСТВА СЕРЕД УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ
ЗАКЛАДІВ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ**

Спеціальність: 231 Соціальна робота

Галузь знань: 23 Соціальна робота

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник:

_____ О. М. Полякова,
кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри соціальної роботи і менеджменту
соціокультурної діяльності
« ____ » _____ 2020 року

Виконавець:

_____ А. В. Бистренко
« ____ » _____ 2020 року

Суми 2020

3MICT

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВА СЕРЕД УЧНІВ ЛІЦЕЇВ- ІНТЕРНАТІВ СПОРТИВНОГО ПРОФІЛЮ	8
1. 1. Профілактика насильства серед учнів як актуальна соціально-педагогічна проблема.....	8
1. 2. Специфіка соціокультурного середовища ліцею-інтернату спортивного профілю	26
1. 3. Особливості феномену насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю.....	44
Висновки до розділу 1.....	61
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ СЕРЕД УЧНІВ ЛІЦЕЇВ-ІНТЕРНАТІВ СПОРТИВНОГО ПРОФІЛЮ	64
2. 1. Експериментальне дослідження щодо інтерпретації поняття «наси́льство» та основних форм проявів насильницької поведінки серед учнів ліцеїв- інтернатів спортивного профілю	64
2. 2. Технології соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю	78
Висновки до розділу 2.....	95
ВИСНОВКИ.....	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	100
ДОДАТКИ.....	120

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я

ГО – громадські об'єднання

ЗУ – Закон України

КЗ СОР – Комунальний заклад Сумської обласної ради

КУ – Конституція України

ООН – Організація об'єднаних націй

ЮНІСЕФ – дитячий фонд ООН (англ. United Nations Children's Fund; аббр. англ. **UNICEF**)

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема насильства над дітьми, зокрема й у освітніх навчально-виховних закладах, сьогодні хвилює науковців і педагогів, усю громадськість у цілому.

Право дітей нашої країни на захист від усіх форм насильства гарантується статтями 28, 52 Конституції України, відповідно до яких ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Також статтею 10 Закону України «Про охорону дитинства» встановлено, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності.

Проте, у сучасному суспільстві проблема насильства в освітніх навчально-виховних закладах поступово посідає провідне місце серед найбільш загострених проблем соціально-педагогічного характеру. «Освіта є ключовою умовою для побудови мирного суспільства, але для мільйонів дітей у різних куточках світу сама по собі школа насправді не є безпечним місцем», – зазначає виконавча директорка ЮНІСЕФ Генрієтта Фор. За останніми наявними даними ЮНІСЕФ, в Україні у 2017 році 24% дітей стали жертвами булінгу та 40% постраждалих дітей нікому про це не розповідали. Щодо освітніх закладів інтернатного типу, попри закритість їх соціально-педагогічних систем, науковці і практики переконані про значно вищий рівень проявів насильства серед учнів у них.

Відповідно, актуальною залишається резолюція, ухвалена 57-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН № 57 (березень 2004 року), у якій стверджується необхідність активізації досліджень проблеми насильства над дітьми.

Попри значний науковий фонд щодо дослідження проблеми насильства в освітніх навчально-виховних закладах, варто зауважити, що проблема насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю не стала предметом окремого наукового дослідження.

Актуальність розробки проблеми соціально-педагогічної роботи щодо профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю

зумовлена виокремленими *суперечностями* між: вимогами сучасного суспільства щодо безпечності і сприятливості соціально-педагогічного середовища освітніх закладів та реальними їх характеристиками в умовах активізації негативних суспільних явищ; високим рівнем соціальної значущості розв'язання проблеми насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю та недостатньою представленістю змісту відповідної професійної діяльності у роботі психологічної служби системи освіти; між наявними технологіями соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів освітніх закладів та не визначеним комплексом ефективних технологій профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю.

Актуальність проблеми, недостатність теоретичної і практичної її розробленості, виявлені суперечності зумовили вибір теми магістерської роботи: **«Профілактика насильства серед учнів загальноосвітніх закладів інтернатного типу»**.

Об'єкт дослідження – профілактика насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю.

Предмет дослідження – теоретичні та методичні основи соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю.

Мета дослідження – здійснити аналіз теоретичних і методичних основ проблеми соціально-педагогічної роботи щодо запобігання насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю та обґрунтувати комплекс ефективних технологій соціально-педагогічної профілактики насильства серед зазначеної категорії учнів.

Відповідно до об'єкта, предмета та мети сформульовано такі **завдання дослідження**:

1. Вивчити проблему профілактики насильства серед учнів як актуальний напрям соціально-педагогічної роботи.
2. Схарактеризувати специфіку соціокультурного середовища ліцею-інтернату спортивного профілю.

3. Визначити особливості феномену насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю.
4. З'ясувати основні форми проявів насильницької поведінки серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю та інтерпретації ними змісту поняття «насильство».
5. Обґрунтувати комплекс технологій соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю.

У магістерській роботі для досягнення мети та реалізації завдань використано комплекс **методів дослідження**: *теоретичні* – аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових джерел із психології, педагогіки, соціальної педагогіки для узагальнення теоретичних підходів щодо з'ясування сутності науково-категоріального апарату дослідження, визначення провідних аспектів діяльності соціального педагога освітніх навчально-виховних закладів щодо профілактики насильства серед учнів; синтез, порівняння та узагальнення матеріалу, метод системного аналізу для обґрунтування комплексу ефективних технологій соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю; *емпіричні* – діагностичні (анкетування), обсерваційні (пряме й опосередковане педагогічне спостереження, бесіди з членами педагогічного колективу, з працівниками психологічної служби, аналіз педагогічної документації) з метою визначення кількісних і якісних характеристик поширення насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю.

Експериментальна база дослідження – КЗ СОР «Обласний ліцей-інтернат спортивного профілю «Барса».

Наукова новизна та теоретичне значення результатів дослідження полягають у тому, що *вперше* сформульовано зміст поняття «технології соціально-педагогічної профілактики насильства», теоретично обґрунтовано комплекс технологій соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю; *подальшого розвитку* набули

методичні засади запобігання насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що розроблено й апробовано діагностичний інструментарій для з'ясування інтерпретації учнями ліцеїв-інтернатів спортивного профілю змісту поняття «насильство» та виявлення основних форм проявів насильницької поведінки серед них; розроблено тренінгову програму профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю.

Результати теоретичного пошуку, висвітлені в магістерській роботі, можуть бути використані науковцями, педагогами освітніх закладів та працівникам психологічної служби системи освіти. Матеріали дослідження також можуть бути використані у процесі професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів/працівників.

Апробація результатів дослідження здійснювалася на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» (м. Суми, 25 листопада 2020 року).

Структура та обсяг магістерської роботи. Робота складається зі вступу, 2 розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Робота містить 1 таблицю, 15 діаграм і 3 додатки. Список використаних джерел налічує 174 найменування. Загальний обсяг роботи становить 128 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВА СЕРЕД УЧНІВ ЛІЦЕЇВ-ІНТЕРНАТІВ СПОРТИВНОГО ПРОФІЛЮ

1.1. Профілактика насильства серед учнів як актуальна соціально-педагогічна проблема

Огляд масиву наукових доробків щодо вивчення питання профілактики насильства серед учнів як соціально-педагогічної проблеми ми вважаємо за доцільне здійснити відповідно до виокремлених нами напрямів:

- 1) аналіз наукових трактувань змісту поняття «профілактика» та характеристики різновидів досліджуваної категорії;
- 2) характеристика спектру наукових тлумачень сутності феномену насильства, у тому разі – насильства серед учнів;
- 3) вивчення наукових здобутків щодо попередження проблеми насильства серед учнів засобами педагогічної роботи.

Дотримуючись окресленої нами логіки наукового дослідження, приступимо до аналізу робіт, які знаходяться у предметному полі першого, з визначених нами, напрямів.

Термін «профілактика» (від грец. *prophylaktikos* – попереджувальний, запобіжний) – попередні заходи для недопущення чого-небудь – був запозичений з медичної галузі, проте на сьогодні є широко вживаним у педагогічній науці [167].

У загальному розумінні профілактика покликана сприяти підвищенню якості життя та не лише стосується не лише медичних аспектів здоров'я, а й сприяє покращенню соціально-психологічного статусу особистості і забезпечує умови для закріплення позитивних змін [10].

Для визначення стрижневих складових змісту поняття «профілактика» вважаємо за необхідне представити декілька словникових визначень даного поняття:

- уживання попередніх заходів, знешкодження, позбавлення чого-небудь заздалегідь (В. Бусел) [18].
- застосування сукупності заходів з метою попередження виникнення і розвитку певних відхилень у розвитку, навчанні, вихованні (Л. Мардахаєв) [129].
- сукупність заходів, спрямованих на запобігання виникненню й поширенню чого-небудь, на збереження порядку [73].

Як випливає з наведених визначень, стрижневими складовими змісту поняття «профілактика» є поняття «заходи» і «попередження».

Аналіз наукових розвідок з досліджуваного нами питання дозволяє стверджувати, що різноманітні аспекти визначення змісту поняття «профілактика» привертають дослідницьку увагу не лише науковців-педагогів, а й представників інших галузей знань: психології, соціології, медицини та інших наук. Тому вважаємо за необхідне акцентувати увагу на з'ясуванні відмінностей у наукових тлумаченнях даного поняття.

З точки зору медицини профілактика включає низку широких медико-соціальних, санітарно-протиепідеміологічних, лікувально-профілактичних заходів щодо хворих для їх соціальної реінтеграції а також попередження рецидивів, сприяння зміцненню здоров'я та алізації якості життя громадян і їх сімей [161].

У соціології профілактика тлумачиться як сукупність заходів, необхідних для мінімізації або навіть нівелювання можливості появи правопорушної, асоціальної поведінки, потягу до алкоголю (наркотиків) зумовлену особистісними змінами самої людини через підвищення рівня її культури, моральності, умов життєдіяльності [140].

У психологічному дискурсі профілактика, зазвичай, представляється як комплекс зусиль фахівців щодо формування психічного здоров'я членів

соціуму, який має на меті попередження емоційних та поведінкових розладів особистості або зниження їх кількості [17].

З наведених вище галузевих визначень можна зробити узагальнений висновок, що профілактика – це комплекс заходів, спрямованих на запобігання деструкції у розвитку людини: у її поведінці, стані здоров'я.

Нам видається комплексним трактування у педагогічній науці профілактики як комплексу заходів соціально-психологічного, медичного і педагогічного характеру, що спрямовані на нейтралізацію впливу негативних факторів соціального середовища на особистість, з метою попередження відхилень у її поведінці [30].

Проте більш широко зміст поняття «профілактика» розкриває «Енциклопедія соціальної роботи» як науково обґрунтовані і своєчасно вживані дії, спрямовані на: запобігання вірогідних фізичних, психологічних або соціокультурних відхилень як у окремих індивідів, так і певних соціальних груп («груп ризику»); збереження, підтримку і захист нормального рівня життя і здоров'я людей, сприяння їм у досягненні поставлених цілей та розкриття їх внутрішніх потенціалів. Профілактична діяльність, у контексті змісту соціальної роботи, має на меті, насамперед, виявлення, запобігання та обмеження асоціальних явищ у дитячому та молодіжному середовищі; причин соціальної дезадаптації різних соціальних груп та окремих осіб; розробку, обґрунтування і створення умов для забезпечення соціально-позитивної спрямованості особистості [15].

Зі змісту представлених визначень випливає, що основою профілактичних заходів у контексті соціально-педагогічних впливів є діяльність, спрямована на створення оптимальних психолого-педагогічних, соціально-психологічних та соціально-педагогічних умов для унормованого реалізації процесу соціалізації особистості.

Одним із різновидів профілактики теоретична наука визначає соціальну профілактику. Саме комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження,

локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі А. Капська визначає як соціальну профілактику [135].

Вважаємо за необхідне акцентувати увагу на тлумаченні змісту поняття «соціальна профілактика» різними дослідниками:

- визначаючи сутність цього поняття, П. Павленок зосереджує увагу на запобіжній функції: «соціальна профілактика – свідомо цілеспрямована, соціально організована діяльність щодо запобігання можливих соціальних, психолого-педагогічних, правових та інших проблем і досягнення бажаного результату» [94].

- функція виправлення визначається провідною у змісті соціальної профілактики дослідниками О. Безпалько і В. Курбатовим: «зусилля, спрямовані на своєчасне виявлення і виправлення негативних інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних факторів, що зумовлюють відхилення у психосоціальному розвитку дітей та молоді, у їх поведінці, стані здоров'я, а також в організації життєдіяльності та дозвілля» [10]; також науковці наголошують на дуальності змісту профілактики - «одночасно процес і результат діяльності, оскільки методи профілактики, насамперед, спрямовані на викорінення першовитоків стресових ситуацій, асоціальної поведінки, різноманітних проблем як у самій особистості, так і в соціальному середовищі» [133];

- більш широко тлумачить сутність соціальної профілактики Р. Овчарова: «сукупність державних, громадських, соціально-медичних і організаційно-виховних заходів, спрямованих на попередження, усунення або нейтралізацію основних причин і умов, які викликають різного роду соціальні відхилення негативного характеру і інші соціально небезпечні і шкідливі відхилення у поведінці» [90]. Дозволимо зауважити, що включення у наведене визначення низки означень типу «державних», «громадських» не вбачається нам необхідним для характеристики сутності поняття «соціальна профілактика»;

Зміст схарактеризованих вище визначень свідчить, що соціальна профілактика є упорядкованою сукупністю конкретних соціальних заходів,

здійснюваних для попередження негативних явищ та зменшення їх чисельності аж до повного викорінення засобами виявлення та усунення причин і умов, які спричиняють деструктивні відхилення у поведінці людини.

У своїй роботі А. Чернякова здійснила спробу відокремити соціальну профілактику від соціально-педагогічної і запропонувала вважати, що соціальною профілактикою є та, що спрямована на дітей групи ризику в неорганізованих колективах (на позашкільних територіях, вулицях, з бездоглядними і безпритульними дітьми) [164, 103].

На нашу думку, більш ёмко зміст поняття «соціальна профілактика» розкриває «Енциклопедія для фахівців соціальної сфери», зазначаючи, що це – діяльність, спрямована на запобігання виникнення, поширення чи загострення негативних соціальних явищ у соціумі і їх небезпечних наслідків. Соціальна профілактика – це один із напрямів реалізації соціальної політики, який здійснюють шляхом прийняття відповідного законодавства, економічними заходами, діяльністю установ освіти, охорони здоров'я, соціальної роботи, культури, правоохоронних органів, засобів масової інформації тощо [44, 207]

Наведені вище визначення змісту поняття «соціальна профілактика» дозволяють нам виокремити основні цілі, на досягнення яких спрямований досліджуваний нами процес:

- 1) виявлення причин і умов, що сприяють виникненню певної проблеми чи комплексу проблем у контексті соціального благополуччя;
- 2) зменшення ймовірності або запобігання виникнення деструктивних відхилень від системи соціальних стандартів і норм у діяльності та поведінці особи або групи;
- 3) запобігання можливих психологічних, соціокультурних колізій у життєдіяльності людини або групи;
- 4) збереження, підтримку і захист нормативного рівня і способу життя людей;
- 5) сприяння людині або групі у досягненні запланованих цілей, розвитку їх внутрішніх потенціалів [77].

Відповідно, метою соціальної профілактики є не тільки попередження проблем і негативних явищ, але і створення умов для повноцінного функціонування суспільства та життєдіяльності окремих осіб.

Ще одним різновидом профілактики дослідниками визначається соціально-педагогічна профілактика. Зміст поняття «соціально-педагогічна профілактика» включає у себе науково обґрунтований і вчасно застосований вплив на вихованців з метою підтримки / збереження їх продуктивного функціонального стану, попередження можливостей негативних відхилень у їх життєдіяльності. Тобто, соціально-педагогічна профілактика – це діяльність щодо попередження соціальної проблеми, соціального відхилення та нейтралізації причин, які їх породжують [168, 145].

Соціально-педагогічна профілактика, як різновид соціально-педагогічної діяльності, передбачає роботу з близьким оточенням дитини, зокрема, з батьками та сім'єю [168].

Дослідник Л. Мардахаєв зміст поняття «соціально-педагогічна профілактика» визначає у контексті соціально-педагогічного захисту дитинства: «система заходів, спрямована на забезпечення охорони дитинства» [129, 234].

Зміст поняття «соціально-педагогічна профілактика» Р. Овчарова витлумачує через її суб'єкта і зазначає, що це – особливий різновид діяльності соціального педагога, скерований на попередження в життєдіяльності учнів різних перешкод засобами усунення або нейтралізації причин, що викликають у дітей різного роду соціальні відхилення [90, 320].

На нашу думку, соціально-педагогічна профілактика, на відміну від соціальної, зорієнтована переважно на дітей та молодь і характеризується виявленням соціальних умов і десоціалізуючих чинників їх виховання, а також спрямована на виявлення, діагностику і корекцію проблем у дітей «групи ризику» з різними формами психічної і соціальної дезадаптації, яка вивляється у девіантній поведінці.

Історично, у практиці соціальної і соціально-педагогічної роботи, склалося декілька стратегій і моделей профілактичної роботи.

Відповідно, українські науковці О. Безпалько та В. Лютий схарактеризували такі стратегії профілактичної роботи [11, 14]:

1. Стратегія попередження та подолання (недопущення та усунення негативного явища, проблеми, їх ризиків та наслідків). Проблема чи явище визнаються однозначно негативними і неприпустимими; профілактика спрямована на їх недопущення.

2. Стратегія нормалізації (обмеження ризику, негативного впливу проблеми чи явища). Негативне явище, проблема визнаються небажаними, але припустимими (принаймні частково, за певних обставин); профілактика спрямовується на недопущення (обмеження) їх негативних наслідків.

Кожна зі стратегій конкретизується у низці профілактичних моделей.

Моделі профілактики, базуючись на певних уявленнях щодо діалектики проблеми (негативного явища) визначають мету, зміст і методи її профілактики. Вітчизняні дослідники Т. Алексєєнко [136], О. Безпалько і В. Лютий [11], Т. Журавель [48] у межах стратегії попередження та подолання виділили різновиди моделей профілактики негативних явищ у дитячому і молодіжному середовищі:

1. Модель стримування (репресивна модель).
2. Модель залякування.
3. Модель ствердження моральних принципів.

Як зазначають Н. Максимова та С. Толстоухова, згідно з моделями стримування, залякування та ствердження моральних принципів, основна причина негативних явищ, асоціальної та небезпечної поведінки полягає у схильності людини до поганого та її незахищеності від негативних впливів. Відповідно, профілактика спрямовується на недопущення асоціальної чи небезпечної поведінки через систему заборони певних дій, формування у людини страху перед їхніми наслідками або уявлення про їх гріховність, аморальність чи неприпустимість для порядної людини. На думку дослідниць,

дані моделі не є продуктивними у профілактичній роботі. Адже недоліком профілактики засобами вказаних моделей є те, що вона не усуває особистісних причин звернення людини до асоціальної чи небезпечної поведінки та не допомагає їй захиститись від негативного впливу соціальних чинників проблем [79].

4. Модель поширення фактичних знань.
5. Модель навчання позитивній поведінці («афективного» навчання).
6. Модель формування здорового способу життя.
7. Радикальна модель (модель соціального впливу).

На противагу моделям стримування, залякування та ствердження моральних принципів, моделі поширення фактичних знань, навчання позитивній поведінці (афективного навчання), формування здорового способу життя, як зазначають Т. Алексєєнко [136], О. Безпалько [11], І. Зверєва [44], є продуктивними у профілактичній роботі, адже саме вони допомагають усунути особистісні чинники соціальних проблем і небезпечної поведінки, підготувати людину до зустрічі з проблемою та до задоволення її потреб у нешкідливий спосіб. Відповідно саме останні чотири моделі є більш широко вживаними в сучасній соціально-педагогічній діяльності.

До стратегії нормалізації вітчизняні дослідники Т. Алексєєнко [136], О. Безпалько і В. Лютий [11], Т. Журавель [48] віднесли такі моделі профілактичної роботи:

1. Модель контрольованого впливу.
2. Модель зменшення шкоди.

Практики соціальної роботи зазначають, що переважна більшість наведених вище стратегій і моделей є ефективними для роботи з дітьми та молоддю з метою розв'язання конкретних завдань профілактики. Вони спроможні доповнювати одна одну, а отже можуть бути використаними як елементи у межах комплексної профілактичної програми [11, 14–16].

У контексті нашого дослідження також слід звернути увагу на наукові доробки щодо класифікації типів і різновидів профілактичної діяльності.

Зокрема, дослідниця І. Зверєва зазначає, що якщо ми говоримо про види профілактики, то маємо на увазі цільову аудиторію, на яку спрямований вплив (первинна, вторинна, третинна); якщо про тип – покладаємо в основу зміст діяльності (загальна (неспецифічна) і спеціальна (специфічна) профілактика); рівень профілактики вказує на ресурси, які можуть бути задіяні для вирішення профілактичних завдань (особистісний, сімейний і соціальний рівні профілактики) [44, 209].

Українська дослідниця О. Безпалько визначає такі типи профілактики, як:

1) загальну профілактику, що полягає у здійсненні попереджувальних заходів, спрямованих на виникнення певних проблем у майбутньому людини (зокрема, профілактика негативної ризикованої поведінки підлітків);

2) спеціальну профілактику – систему заходів, спрямованих на попередження та локалізацію конкретних негативних явищ у поведінці людей (профілактика підліткового суїциду, профілактика небезпечної статевої поведінки тощо) [10, 35].

Залежно від того, на якій стадії розвитку проблеми фахівцями здійснюється профілактична робота, науковці виокремлюють первинну, вторинну та третинну види профілактики.

1. Під первинною профілактикою (або просвітою) І. Зверєва розуміє діяльність, спрямовану на попередження виникнення та поширення певного негативного явища та проблем, пов'язаних із ним [44, 208].

Первинна профілактика націлена на створення і розвиток умов, що сприяють здоров'ю, збереженню життя дітей і запобігають несприятливому впливу на нього певних факторів соціального і природного середовища. Їй притаманний, переважно, інформаційний характер і спрямована вона, насамперед, на формування в особистості несприйняття настанов негативної поведінки та негативних звичок.

Зміст первинної профілактики В. Курбатова визначає як надання підліткам та молоді інформації про наслідки асоціальних дій, вживання різних видів наркотичних речовин; роз'яснення правових норм щодо асоціальної

поведінки; популяризація переваг здорового способу життя; формування навичок культурного проведення дозвілля; створення умов для самореалізації особистості в різних видах творчої, інтелектуальної, громадської діяльності [133, 32].

2. Діяльність, спрямовану на запобігання загостренню негативних явищ та їх наслідків, на недопущення поглиблення соціальної дезадаптації осіб, яким притаманна асоціальна чи небезпечна поведінка І. Зверева визначає як вторинну (ранню) профілактику (або корекцію) [44, 208]

Вторинна профілактика має своїм завданням якомога раніше виявити негативні зміни в поведінці дитини, будується на результатах масової діагностики різних аспектів діяльності дітей і обмежує поширення окремих негативних явищ, які мають місце в суспільстві чи певній соціальній групі.

3. Третинну профілактику (або реабілітацію) І. Зверева розглядає як роботу, зосереджену на попередженні повторення асоціальної або небезпечної поведінки серед осіб, яким така поведінка була притаманна раніше [44, 208].

Також, зміст поняття «третинна профілактика» (або «реабілітація») розкриває А. Капська, зазначаючи, що це – комплекс соціальних, просвітницьких і медико-психологічних заходів, які мають на меті відновлення особистісного та соціального статусу людини, повернення її в сім'ю, навчальний заклад, трудовий колектив, до суспільно-корисної діяльності [135, 183]. Відповідно, соціально-педагогічна діяльність у межах третинної профілактики зосереджується у спеціалізованих осередках допомоги: реабілітаційних центрах, клініках дружніх для молоді, анонімних кабінетах, шелтерах, співтовариствах людей з подібними проблемами (спілка ЛЖВ – людей, що живуть з ВІЛ; спілка анонімних алкоголіків, наркоманів; групи самодопомоги).

Сучасне наукове бачення структурує соціальну профілактику за певними рівнями: соціальну профілактику можна здійснювати на рівні всього суспільства, декількох регіонів, окремого регіону – макросередовища (макрорівень), окремої соціальної групи, установи, організації –

мікросередовища (мікрорівень), окремого індивіда – індивідуальний рівень. Макрорівень – реалізація комплексних профілактичних програм, кампаній у засобах масової інформації, масових заходів, координованої діяльності мережі установ та організацій. Мікрорівень – профілактика здійснюється у форматі спеціальних програм, заходів і окремих дій у межах конкретних установ, організацій і за місцем проживання. Індивідуальний рівень – профілактична робота, що здійснюється фахівцями та волонтерами з окремими особами.

У процесі прямої соціально-педагогічної профілактики, залежно від її рівня, можуть бути застосованими методи соціальної реклами, поширення профілактичної інформації через ЗМІ, розповсюдження друкованих матеріалів, проведення лекцій, бесід, відеолекторіїв, сеансів індивідуального та групового консультування, групових дискусій, диспутів, творчих конкурсів, змагань, спортивних, розвиваючих і рольових а також ситуаційних ігор, соціально-психологічних/педагогічних, навчальних і комплексних профілактичних тренінгів, залучення дітей і молоді до наукової та творчої діяльності, волонтерської активності [48, 85-101.].

Отже, ефективна профілактика будь-якої соціальної проблеми повинна охоплювати як соціальне середовище, у якому вона виникає, так і групу / особистість, котра від цієї проблеми страждає чи може постраждати.

Також слід зазначити, що українська дослідниця О. Безпалько характеризує рівні соціально-педагогічної профілактики [10]:

1. Особистісний – вплив на цільову групу організовано у такий спосіб, щоб сприяти формуванню тих якостей особистості, які б підвищували рівень її здоров'я, відповідальності у контексті попередження виникнення різних проблем соціалізації. Провідні формами роботи на цьому рівні визначаються інформаційно-просвітницькі бесіди, консультування, тренінги особистісного зростання.

2. Сімейний рівень передбачає вплив на найближчий «мікросоціум» людини – сім'ю, задля запобігання виникнення певних проблем у процесі

соціалізації як для конкретної особистості, так і для всієї сім'ї. Провідними формами роботи на цьому рівні є: консультування, тренінги, бесіди та лекції.

3. Соціальний рівень профілактики націлений на актуалізацію проблем, пов'язаних із певними негативними явищами у суспільстві, а також змінами суспільних норм щодо здоров'я, способу життя, ставлення до осіб, які за певних причин стали жертвами асоціальних моделей поведінки (наркозалежні, ВІЛ-інфіковані тощо). Профілактична робота на цьому рівні покликана створити сприятливі соціально-педагогічні умови для подальшої роботи на особистісному та сімейному рівнях. Провідні форми роботи у цьому випадку: масові акції, соціальна реклама, всеобуч тощо.

Другим напрямом аналізу наукового фонду щодо проблеми профілактики насильства серед учнів нами визначено характеристику спектру наукових тлумачень сутності феномену насильства, зокрема – насильства серед учнів.

Етимологія поняття «насильства» у тлумачних словниках та енциклопедіях розкривається приблизно в однаковому руслі. Відповідно, Великий тлумачний словник сучасної української мови містить таке визначення поняття «насильство»: 1) застосування фізичної сили до кого-небудь; 2) застосування сили для досягнення чого-небудь; 3) примусовий вплив на когось, щось [18, 579]. Як впливає з наведеного визначення, стрижневими складовими змісту поняття «насильство» є поняття «сила» і «примус».

У психологічній енциклопедії зміст поняття «насильство» трактується як застосування індивідом чи соціальною групою різних (аж до збройного впливу) форм примусу щодо інших індивідів, соціальних груп з метою придбання або збереження економічного і політичного панування, завоювання тих чи інших прав і привілеїв [145].

Психологи визначають насильство як імпульсивну, ірраціональну, непомірну агресію. Ми солідаризуємося із думкою Н. Максимової та К. Мілютіної, які вважають, що визначення подібного роду, безсумнівно, є неповними і суперечливими: вони не охоплюють зміст поняття у всій його

повноті, натомість – ідентифікують конкретний вид насильства, який необхідно зрозуміти і визнати як факт [80].

Визначення змісту поняття «насильство» представлено також дослідниками А. Іващенко і А. Марченком: у якості насильства дослідники пропонують розглядати активну соціальну діяльність (поведінку), безпосередньо спрямовану проти вільного волевиявлення. На відміну від багатьох інших форм реалізації людської активності, лише насильство є такою поведінкою, за якої вчинки людини свідомо націлені на придушення свободи [62].

Також, досліджуючи проблему насильства, О. Коломієць визначає власне зміст поняття «насильство над дитиною» і тлумачить його як широкий спектр умисних дій, що приносять шкоду дитині з боку людей, які повинні доглядати її та опікуватися нею. Ці дії включають у себе як фізичне насильство, так і занедбаність й нехтування потребами дитини [66]. Зауважимо, що на нашу думку, таке визначення значно звужує коло потенційних суб'єктів насильства над дітьми та не повною мірою відповідає реаліям практики.

З наведених вище визначень, можна зробити висновок, що насильство – це свідоме застосування особою чи групою осіб засобів примусу щодо іншої особи чи групи осіб, а також це – дії, що принижують людську гідність, завдають шкоди її здоров'ю (у тому разі психічному), майновому стану, а іноді – й життю.

Українська дослідниця А. Чернякова відзначає, що у вітчизняній психолого-педагогічній науці, порівняно із західною, проблема насильства серед учнів або проблема шкільного насильства розроблена недостатньо. Більшість досліджень феномену шкільного насильства належить зарубіжним науковцям, зокрема американським, оскільки США зіткнулись з окресленою проблемою наприкінці 90-х рр. минулого століття і мають корисний досвід її подолання [162].

На думку Д. Єршова, шкільне насильство – це різні систематичні дії кривдника по відношенню до жертви, спрямовані на приниження за допомогою фізичної, психологічної, економічної або сексуальної агресії [47].

Під шкільним насильством зарубіжні дослідники Р. Іванченко та В. Соловьев розуміють приниження, образи, погрози, удари, ляпаси, будь-яке інше заподіяння фізичного болю, вимагання та відбирання грошей, телефонів, цінних речей, примус до сексуальних відносин за допомогою погроз і сили, що відбуваються між учнями школи, між учнями та вчителями або між учнями та представниками адміністрації школи на території школи або за її межами, а також перераховані дії, вчинені з використанням мережі Інтернет [61].

Таким чином, узагальнюючи визначення змісту поняття «шкільне насильство», можна сформулювати досить широке його поняття, що включає у себе практично всі можливі прояви агресивних фізичних і психологічних дій. Вочевидь, поняття «насильство серед учнів» є видовим щодо поняття «шкільне насильство», чітко окреслюючи межі суб'єкт – об'єктної взаємодії, що визначається як насильницька. Відповідно, поняття «насильство серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю» ще більше звужує коло осіб – учасників насильницької поведінки.

У сучасному науковому фонді, у теоретико-методологічному плані остаточно не розв'язаним залишається питання детермінант (чинників) (зовнішніх та внутрішніх), що обумовлюють насильство, агресивну поведінку учнів у школах. На нашу думку, ця проблема заслуговує на особливу увагу.

У своїй статті «Агресія і насильство» Н. Зінченко наводить комплекс чинників (детермінант), які впливають на насильницьку поведінку учнів освітніх закладів [58, 37]:

- 1) персональні чинники (недостатній рівень виховання, неадекватно занижена/завищена самооцінка; зловживання алкоголем, наркотиками, комп'ютерними іграми; готовність до ризику, обмежене почуття самозбереження);

- 2) поведінкові чинники (поведінка, що створює перешкоди для оточуючих; вандалізм, безцільне проведення часу, прогули і «відставання» у навчанні, ранні сексуальні контакти, приводи в міліцію й рання судимість);
- 3) соціальні чинники (культ насильства в суспільстві, вплив ЗМІ; поведінка батьків, що відхиляється від норми; незадовільний соціально-економічний статус сім'ї, залежність від соціальної допомоги; втрата батьків, домашнє насильство; близьке оточення з прийняттям поведінки, що відхиляється від норми; роздратування і втома від школи);
- 4) внутрішньосімейні конфлікти (розлучення батьків, поява іншої дитини в сім'ї; завищені вимоги до успішності, які не завжди відповідають здібностям і можливостям дитини; гіперопіка або байдужість з боку батьків);
- 5) особисті проблеми (незадоволеність власною зовнішністю, неадекватне сприйняття з боку дорослих: «Я дорослий, а Вони поводяться зі мною як з дитиною»; проблеми з успішністю у сполученні із навішуванням ярликів («невиправна дитина», «нездара» тощо).

У своїх дослідженнях Т. Дильмієва вказує, що в освітніх установах серед учнів можна спостерігати різні види насильства, які вона класифікує таким чином:

1. Фізичне насильство – нанесення дитині фізичних травм, різних тілесних ушкоджень, які заподіюють шкоду здоров'ю дитини, порушують її розвиток і позбавляють життя. Фізичне насильство включає також залучення дитини до вживання наркотиків, алкоголю, передачу їй отруйних речовин чи медичних препаратів, що викликають одурманювання (наприклад, снодійних, не прописаних лікарем), а також спроби задушення або утоплення дитини.

2. Психічне (емоційне) насильство – постійна або періодична словесна образа дитини, загрози, приниження її людської гідності, звинувачення її у тому, в чому вона не винна, демонстрація нелюбові, неприязні до дитини. До цього виду насильства відносяться також постійна брехня, обман дитини (у результаті чого вона втрачає довіру до дорослого), а також висування до дитини вимог, що не відповідають її віковим можливостям.

3. Нехтування інтересами і потребами дитини – відсутність належного забезпечення основних потреб і потреб дитини в їжі, одязі, житлі, вихованні, освіті, медичній допомозі. Типовим прикладом зневажливого ставлення до дітей є залишення їх без нагляду, що призводить до нещасних випадків, отруєнь, та інших небезпечних для життя і здоров'я дитини наслідків [37].

Відповідно ж до ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», шкільне насильство виражається змістом поняття «булінг»: «діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [111].

Третім напрямом аналізу наукового фонду щодо проблеми профілактики насильства нами визначено вивчення наукових здобутків щодо попередження проблеми насильства серед учнів засобами педагогічної роботи.

Український дослідник В. Ролінський, обґрунтував соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків:

1) цілеспрямоване здійснення комплексного підходу до психолого-педагогічної діагностики з метою виявлення груп ризику, прогностичного передбачення можливих проблемних ситуацій, створення позитивного мікроклімату у системі стосунків «учні – вчителі – батьки»;

2) усунення помилок у виховному процесі; визначення стратегії попередження та подолання агресивної поведінки підлітків, допомоги і підтримки неповнолітніх, що піддаються насильству; застосування ідей педагогіки ненасильства у діяльності вчителів; допомога у захисті прав підлітків шляхом використання взаємодії учнів, батьків і вчителів;

3) цілеспрямована психолого-педагогічна підтримка батьків з урахуванням можливостей і потреб їхніх дітей, особливо тих, хто потенційно може вчинити насильство, вчиняє його, чи може стати жертвою насильства, або

ж став нею;

4) розширення соціального досвіду та життєвих навичок підлітків, що передбачає їхню активну позицію щодо формування відповідальної поведінки, допомога в захисті прав підлітків шляхом використання ефективних форм самоврядування [121, 12].

Українська дослідниця А. Чернякова, у межах вивчення проблеми педагогічних стратегій запобігання і подолання насильства в загальноосвітній школі США, окреслила можливості використання прогресивного американського досвіду у практиці роботи вітчизняної загальноосвітньої школи: на державному – розроблення цілісної національної стратегії запобігання та подолання насильства, що має на меті ухвалення міжгалузевих стратегій зниження соціальної вразливості шкільної молоді, розширення послуг у сфері охорони здоров'я, освіти та інфраструктури соціальної сфери, а також ініціатив щодо захисту прав дітей; на регіональному – створення та підтримка громадських організацій з метою активізації взаємодії школи із сім'єю та громадою щодо профілактики насильства; на шкільному – створення шкільних комітетів безпеки з числа учнів, учителів, адміністрації, громадських діячів, спрямованих на протидію різним виявам насильства; розроблення та впровадження освітньо-профілактичних програм під керівництвом інспекторів відділів кримінальної міліції, фахівців соціальних служб у справах неповнолітніх, шкільних соціальних педагогів і практичних психологів, рівнях [162, 12 – 13].

З 2010 року, у контексті розв'язання проблеми профілактики насильства серед учнів, актуальною в Україні є Програма «Повага дією» («Operation Respect Ukraine»). Вона реалізується за участі волонтерів Корпусу Миру США, Всеукраїнської асоціації молодіжного співробітництва «Альтернатива-В» (за підтримки Посольства США в Україні). У рамках Програми «Повага дією» в Україні втілюється проект «Не смійся з мене», метою якого є створення атмосфери уваги, співчуття і співпраці у класному колективі зокрема й у навчальному закладі в цілому [24].

Місія Програми «Повага дією» – забезпечити кожну дитину, молодь поважливим, безпечним та співчутливим освітнім середовищем, у якому академічний, соціальний та емоційний розвиток буде відбуватися без знущань, насмішок та насильства [24].

Ми вважаємо за необхідне також акцентувати увагу на плідному зарубіжному досвіді попередження та подолання насильства в загальноосвітніх закладах. Як зазначено у низці науково-практичних джерел [144; 60 та ін.], усі профілактичні заходи у Канаді, США, Норвегії, здійснюються, зазвичай, засобами реалізації ретельно відпрацьованих програм, що передбачають систематичну роботу в галузі шкільних програм, індивідуальну роботу з учнями групи ризику та інші заходи. Наприклад, у Норвегії широко використовується освітньо-профілактична програма попередження третирування Д. Ольвеуса (англ. Olweus Bullying Prevention Program, OBPP). За висновками експертів Центру з вивчення та превенції насильства Колорадського університету США, ця програма була визнана однією з найефективніших освітніх профілактичних програм.

Програма містить комплекс інформативно-консультативних, діагностичних, організаційних дій, якими охоплюються всі учасники навчального процесу в школі. Її реалізація здійснюється на загальношкільному, груповому та індивідуальному рівнях. Ця програма також використовується в Австрії, Фінляндії та Німеччині, а зараз вивчається в Ісландії.

«Програма життєвих навичок», у ході реалізації якої, поліпшення атмосфери в школах і класах здійснюється через підвищення виховного впливу як на окремого учня, так і на увесь шкільний колектив, впроваджується в Ісландії. Як зазначають науковці та практики з Нідерландів та Норвегії такий підхід є перспективнішим ніж програми, що присвячені безпосередньо боротьбі з насильством [74].

Узагальнені дані по наведеним профілактичним програмам подано у таблиці, що міститься у додатку А. Зважаючи на масштабність їх застосування, ці профілактичні програми є докладно описаними, до них додаються брошури і

матеріал стандартизованої форми для вчителів, працівників школи, учнів, батьків, а також критерії визначення рівня їх ефективності.

Наразі в Україні, у тісній співпраці з ГО напрацьовано низку доробків із цільовими програмами профілактики насильства серед учнів (відповідно до їх вікових категорій, ступіню нормативності поведінки певних їх груп тощо) [11; 14; 23; 37; 51 та ін.].

Вивчення наукових доробків щодо проблеми профілактики насильства серед учнів як актуального напрямку соціально-педагогічної роботи дозволило нам визначити власну точку зору щодо тлумачення стрижневих понять нашого дослідження та уможливило науково коректний розгляд питання характеристики специфіки соціокультурного середовища загальноосвітнього закладу спортивного профілю інтернатного типу.

1. 2. Специфіка соціокультурного середовища ліцея-інтернату спортивного профілю

У контексті здійснення нашого магістерського дослідження, одним із завдань нами визначено характеристику специфіки соціокультурного середовища загальноосвітнього закладу спортивного профілю інтернатного типу. Вивчення окресленого питання ми вважаємо за доцільне здійснити відповідно до виокремлених нами напрямів: 1) аналіз наукових трактувань змісту поняття «соціокультурне середовище»; 2) характеристика діяльності загальноосвітнього закладу спортивного профілю інтернатного типу та визначення специфіки його соціокультурного середовища.

У контексті нашого дослідження важливо також наголосити на визначенні сутності поняття «специфіка». Тлумачний словник зміст поняття «специфіка» (specificus – особливий, особливий) розкриває як особливості властиві лише даному предмету, явищу або роду, класу предметів, явищ, істотні ознаки, що відрізняють даний об'єкт від усіх інших [18].

Дотримуючись окресленої нами логіки наукового дослідження, приступимо до аналізу робіт, які знаходяться у предметному полі першого, з визначених нами, напрямів.

У останні роки помітно зростає інтерес дослідників (М. Лукашевич, С. Подмазін, Л. Куликова, Н. Лях та ін.) до тлумачення змісту поняття «середовище». Терміну «середовище» не притаманне однозначне наукове трактування. У найширшому сенсі під «середовищем» розуміють сукупність умов існування людини та суспільства. Зокрема, Л. Куликова розглядає середовище як сукупність природно-соціальних умов розвитку людини: воно виступає джерелом можливостей її особистісного зростання, основою породження її сенсів самозміни, творцем соціальних стандартів і ціннісних еталонів, що визначають напрям саморозвитку; полем самореалізації особистості, площиною розвитку її індивідуального досвіду й оформлення самоідентичності, «замовником» і адресатом соціального функціонування, мірилом адекватності цього процесу й носієм зовнішніх оцінок його успішності [72, 191]. Тобто, середовище визначає найважливіші характеристики процесу особистісного становлення індивіда – його активність, спрямованість, суб'єктивність.

Поняття «середовище» є більш загальним поняттям, а видовим щодо нього є поняття «соціальне середовище». За О. Безпалько, соціальне середовище – це складне багаторівневе утворення, конкретний прояв суспільних стосунків, що мають місце у суспільстві, у якому функціонує та розвивається особистість; сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на її свідомість та поведінку [10, 25]. Власне соціальне середовище, саме його складові: політична, соціальна, духовна умовляють повідні очікування щодо інтеракцій особистості. Ці очікування перетворюються відповідними соціальними інститутами на зміст і стандарти соціального виховання.

Українська дослідниця А. Капська визначає соціальне середовище як сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя,

соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на формування її свідомості та поведінки [135, 108]. У функціональному контексті, тлумачать соціальне середовище М. Лукашевич, А. Мудрик, О. Сухомлинський, В. Шадриков: чинник соціально-виховного впливу на особистість, що формується.

Отже, середовище – все те, що оточує людину – починаючи із сім'ї, родини, включаючи середовище соціальне, що містить і трансформує умови для її розвитку, соціалізації та формування як особистості. Соціальне середовище – це сукупність суспільних, матеріальних та духовних умов, факторів, відносин тощо, у яких взаємодіє особистість і, які так чи інакше впливають на її свідомість, поведінку і діяльність.

Різновидом соціального середовища є соціокультурне середовище, що являє собою складне, багаторівневе утворення, обов'язковими умовами розвитку якого визначаються рух, час і простір, що характеризують соціальне буття культури [63].

Спроба узагальнити різноманітні дефініції понять «середовище», «соціальне середовище», «культурне середовище» здійснена Т. Артеменко. На думку автора, соціокультурне середовище – це не просто сума соціального і культурного середовища, а особливий, соціально організований феномен культури, у якому соціальний і культурний процеси тісно взаємопов'язані і взаємообумовлені, розвиваються в рамках загальної ідеї і здійснюють вплив на діяльність соціальних суб'єктів щодо створення та опанування духовними цінностями і суспільними орієнтирами [7].

У філософії соціокультурне середовище розуміється як сукупність таких складових:

- 1) мегасередовище – сучасний соціальний світ, що оточує особистість і детермінує духовну і соціально-психологічну атмосферу епохи. Відповідно, до факторів формування особистості учня належать умови існування та культура всього людства, котра зберігає програми діяльності та спілкування у вигляді різних знакових систем;

2) макросередовище – суспільство, держава, до якої належить індивід. Вплив макросередовища забезпечується суспільними умовами та культурою даного суспільства через соціальні інститути (заклади освіти, культури);

3) мікросередовище – соціальне оточення учня: сім'я, колектив, референтна група [25, 194].

На нашу думку, найбільш близьким до змісту поняття «соціокультурне середовище» може бути визначення П. Сорокіна, надане ним поняттю «соціокультурний простір». Соціокультурний простір, на переконання дослідника, є інтегрованою цілісністю соціуму, культури і особистості. При цьому «не тільки психосоціальна особистість у цілому, але і багато що з її біологічних якостей створюються і обумовлюються соціокультурним простором, у якому вона виростає» [131, 358].

Таким чином, соціокультурне середовище – складноорганізоване, багаторівневе утворення, складовим якого приманна відносна функціональна автономія. Усі складові соціокультурного середовища об'єктивно перебувають у постійній зміні, отже рух у соціокультурному середовищі є необхідною умовою його розвитку. До того ж, для опису соціокультурного середовища необхідно враховувати фактори часу і простору, що характеризують соціальне буття культури.

Здійснивши аналіз суті дефініцій «соціокультурне середовище», можна зробити висновок про наявність у її структурі трьох обов'язкових складових: «людина – культура – середовище».

Безперечно, у дихотомії «людина – соціокультурне середовище» центральною є людина. Водночас, у взаємовідносинах організму з середовищем «два члени уже не є рівноправними, оскільки суб'єкт є первинним і вихідним, а середовище виступає як фактор, що має певне значення для організму» [82, 41]. До того ж середовище людини включає комплекс природних (фізичних, хімічних, біологічних) і соціальних факторів її життєдіяльності. Проте, дослідники (М. Гагарін, Ю Мануйлов та ін.) наголошують, що одна людина щодо іншої також виступає як складова середовища, впливаючи на неї своїм

ставленням та діями. Для людини соціальна спільнота існує у її спілкуванні, взаємодії, взаємозв'язку, комунікації та інших процесах [25; 70; 71; 82 та ін].

Українська апологетка соціальної педагогіки, А. Капська, зазначає, що за своїм соціальним призначенням соціокультурне середовище має відповідати трьом основним вимогам:

- 1) формувати соціально й особистісно значущі потреби, інтереси, запити та забезпечувати умови для їх задоволення відповідно до соціальних і культурних норм;
- 2) створювати умови для самореалізації духовних сил особистості і соціальних спільнот;
- 3) забезпечувати відтворення соціокультурного потенціалу [135, 107].

Аналіз низки точок зору щодо змісту соціокультурного середовища (Т. Анікаєва, Т. Артеменко, А. Вишнякова, А. Капська, П. Сорокін та ін.) дає можливість зробити висновок про те, що у науковців відсутня єдина думка про його структуру. Але, все ж таки, більшість з них доходить до висновку про виокремлення мікро-, макро-, мезо-, екосистем як складових у змісті соціокультурного середовища. Соціокультурне середовище має бути, по-перше, схарактеризоване відносинами, цінностями, символами, предметами, а по-друге, містити в собі культурні стандарти життєдіяльності співтовариства, його традицій, правил, взірців поведінки, що зазвичай транслюється на рівні спілкування [5; 7; 22; 71 та ін].

За своїм змістом соціокультурне середовище – це результати (продукти) матеріальної та духовної діяльності когорти поколінь, загальнолюдські норми та цінності, надбання культури та мистецтва. Усі складові соціокультурного середовища, незаперечно, чинять вплив на психічне вдосконалення людини, проте міра ефективності такого впливу не є однаковою.

Отже, у нашому магістерському дослідженні ми будемо дотримуватися тези Т. Артеменко, що соціокультурне середовище – це особливий, соціально організований феномен культури, у якому соціальний і культурний процеси тісно взаємопов'язані і взаємообумовлені, розвиваються в рамках унітарної ідеї

і чинять вплив на діяльність соціальних суб'єктів щодо опанування та продукування духовних цінностей та суспільних орієнтирів.

Другим напрямом вивчення питання специфіки соціокультурного середовища загальноосвітнього закладу спортивного профілю інтернатного типу нами визначено характеристику діяльності відповідного закладу та специфіки його соціокультурного середовища.

У контексті нашого дослідження важливо також наголосити на визначенні поняття «школа-інтернат» – це освітня установа з цілодобовим перебуванням учнів, створена з метою надання допомоги сім'ї у вихованні дітей, формування у них навичок самостійного життя, соціального захисту та всебічного розкриття творчих здібностей дітей. Слово «інтернат» походить від лат. «internus» всередині [45, 49].

Ми вважаємо за необхідне акцентувати увагу саме на діяльності ліцей-інтернатів спортивного профілю та специфіці їх соціокультурного середовища.

Ліцей спортивного спрямування (спортивний ліцей-інтернат) є загальноосвітнім навчальним закладом III ступеня зі спортивною спрямованістю навчання та допрофесійної підготовки, який передбачає проведення поглибленої спортивної та посиленої фізичної підготовки. Такі заклади працюють у режимі шкіл-інтернатів та покликані до «забезпечення реалізації права громадян на здобуття повної загальної середньої освіти та розвиток спортивних здібностей і таланту дітей та молоді з метою підготовки спортсменів до національних збірних команд України з олімпійських та неолімпійських видів спорту» [135].

Кожен навчальний заклад, відповідно і кожен спортивний ліцей-інтернат, має свій статут, створений на основі типових статутів, затверджених Міністерством освіти і науки [135].

Зокрема, у Положенні КЗ СОР «Обласний ліцей-інтернат спортивного профілю» визначені основні завдання його функціонування, а саме:

- виховання громадянина України;

- формування особистості здобувачів освіти, розвиток їх здібностей і обдарувань;
- виконання вимог Державного стандарту загальної середньої освіти, підготовка здобувачів освіти та подальшої освіти і трудової діяльності;
- виховання у здобувачів освіти поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина;
- реалізація права здобувачів освіти на вільне формування політичних і світоглядних переконань;
- виховання шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, мов національних меншин, національних цінностей українського народу та інших народів і націй;
- виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян як найвищої соціальної цінності, формування гігієнічних навичок і засад здорового способу життя, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я здобувачів освіти;
- пошук і відбір спортивно обдарованих дітей та молоді;
- організація інтенсивного та високоефективного навчально-тренувального процесу, забезпечення участі здобувачів освіти у змаганнях;
- створення здобувачам освіти сприятливих умов для поєднання інтенсивних тренувань з навчанням, відпочинком, відновленням сил і енергії;
- підготовка спортсменів, які здатні успішно виступати на престижних міжнародних змаганнях [135].

Діяльність усіх ліцеїв спортивного спрямування, виходячи зі змісту їх статутів, будується на принципах гуманізму, демократизму; незалежності від політичних, громадських і релігійних об'єднань; взаємозв'язку розумового, морального, національно-патріотичного, естетичного та фізичного виховання; рівності умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; органічного зв'язку з національною історією, культурою,

традиціями; диференціації змісту і форм освіти; науковості; розвиваючого характеру навчання; гнучкості та прогнозованості; єдності і наступності; безперервності і різноманітності, поєднання державного управління і громадського самоврядування [135].

Прийом до ліцею здійснюється відповідно до Порядку зарахування, відрахування та переведення учнів до державних та комунальних закладів освіти для здобуття повної загальної середньої освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 16.04.2018 № 367, шляхом конкурсного відбору після здачі вступних іспитів. Критерії відбору ліцеїстів є досить високими і покликані забезпечити прихід до установ здорових, з належною фізичною та загальноосвітньою підготовкою, юнаків.

Навчально-виховний процес у ліцеї-інтернаті спортивного профілю здійснюється відповідно до робочих навчальних планів, складених на основі типових навчальних планів, що затверджуються МОН України. Основними документами, що регулюють освітній та навчально-тренувальний процес, є:

- типовий навчальний план з видів спорту, затверджений Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України;
- освітні програми з відповідних видів спорту, затверджені відповідно до чинного законодавства України;
- типові освітні програми закладів загальної середньої освіти, затверджені відповідно до чинного законодавства України [135].

Відповідно, основним документом, що регулює освітній процес є освітня програма, що складається на основі типових освітніх програм, затверджених відповідно до чинного законодавства України і з конкретизацією варіативної складової. Освітня програма схвалюється рішенням педагогічної ради та затверджується директором Ліцею-інтернату.

Індивідуалізація і диференціація навчання в ліцеї забезпечуються реалізацією інваріантної та варіативної складових змісту Державного стандарту загальної середньої освіти. Загальноосвітня підготовка ліцеїстів досягається

шляхом впровадження профільного навчання, вивчення спеціальних курсів, факультативів, відвідування занять у гуртках тощо.

Організація навчально-виховного процесу в ліцєях здійснюється, на підставі чинного законодавства, за різними формами: у вигляді уроків, лекцій, лабораторно-практичних та семінарських занять, диспутів, навчальних екскурсій тощо з використанням інноваційних технологій навчання. Навчально-виховний процес поєднується з науково-методичною, науково-дослідною та експериментальною роботою педагогічних працівників.

Під час навчально-виховного процесу у ліцєї проводяться факультативні та гурткові заняття, спортивні змагання, екскурсії на олімпійські бази, до закладів вищої освіти, музеїв, на підприємства.

Ліцєїсти, відповідно до статуту ліцєю, а також Правил внутрішнього розпорядку для учнів ліцєю, що затверджується наказом директора ліцєю, можуть залучатися до самообслуговування, різних видів іншої суспільно корисної праці з урахуванням віку і фізичних можливостей, за умов дотримання норм і правил особистої гігієни та охорони здоров'я. Розпорядок дня і внутрішній порядок встановлюється директором ліцєю, відповідно до вимог Конвенції прав дитини, вікових особливостей, Положення про ліцєй з урахуванням умов його розміщення [135].

Термін навчання у ліцєї становить 5 років. Щоденна кількість і послідовність навчальних занять визначається розкладом уроків, який складається відповідно до санітарно-гігієнічних та педагогічних вимог і затверджується директором ліцєю.

Рівень знань ліцєїстів визначається за критеріями оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти.

Переведення ліцєїстів до іншого загальноосвітнього навчального закладу проводиться у виняткових випадках (систематичне порушення дисципліни, невиконання спортивної програми, особисте прохання).

Для підвищення ефективності навчально-виховної роботи ліцєй підтримує постійний зв'язок як з випускниками, які навчаються у вищих

спеціалізованих навчальних закладах спортивного резерву та закладах вищої освіти.

Також, слід зазначити, що вищим органом громадського самоврядування ліцею-інтернату спортивного профілю, згідно з вимогами керівних документів, є загальні збори трудового колективу [135].

В окремих спортивних ліцеях, згідно з відповідними Положенням про [113] та Положенням про опікунську раду загальноосвітнього навчального закладу [100] створено органи самоврядування, які сприяють демократизації й гуманізації навчально-виховного процесу, розширенню колегіальних форм управління навчальним закладом.

Це, насамперед, Рада закладу, у якій, згідно з Положенням, обираються пропорційно представники від педагогічного колективу, ліцеїстів, батьків і громадськості. Рада організовує виконання рішень загальних зборів, спільно з адміністрацією розглядає і затверджує план роботи ліцею та здійснює контроль за його виконанням, бере участь у вирішенні важливих питань діяльності установи [107], а також Піклувальна рада, до складу якої за Положенням входять представники місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, яка сприяє залученню додаткових джерел фінансування установи, вживає заходів щодо зміцнення його матеріально-технічної та навчально-методичної бази [100].

На нашу думку, відмінність ліцеїв спортивного спрямування від інших установ загальної середньої освіти України полягає в реалізації ними своїх головних завдань – надання вихованцям ліцею освіти понад обсяг, визначений державним стандартом для повної загальної середньої освіти, шляхом надання ліцеїстам поглиблених спортивних знань і навичок фізичної підготовки [113].

Аналіз організаційно-процесуального аспекту функціонування спортивних ліцеїв-інтернатів дає нам підґрунтя для визначення специфіки їх соціокультурного середовища. Дослідниками (Т. Артеменко, А. Капська, П. Сорокін та ін.) з'ясовано, що кожне конкретне соціокультурне середовище не лише має власну специфіку (особливості способу життя, специфіку умов

праці та побуту; норми поведінки і форми спілкування тощо), але і, завдяки людській складовій, є унікальним.

У контексті визначення специфіки соціокультурного середовища означеного типу навчальних закладів, важливим є той факт, що учні спортивного ліцею-інтернату взаємодіють в умовах спортивної субкультури, яка, на нашу думку, і є провідною характеристикою соціокультурного середовища військових ліцеїв-інтернатів.

Енциклопедичні словники тлумачать субкультуру (буквально – підкультуру) як культуру окремої соціальної спільноти (групи, класу, регіону, конфесії та ін.), що чимось відрізняється від традиційної культури суспільств; як систему цінностей, установок, моделей поведінки, життєвого стилю тощо будь-якої соціальної групи, що представляє собою самостійне цілісне утворення в рамках домінуючої культури [137].

Дані дефініції ляжуть в основу нашого дослідження спортивної субкультури, оскільки вона відображає той факт, що учні спортивних ліцеїв-інтернатів – це певна соціальна група, якій у рамках масової культури притаманні свої відокремлені культурні цінності, свята, стиль життя та ін. Дослідниками визначено, що у кожній спортивній субкультурі наявна жорстка статусна структура, що зумовлюється досягненнями людини відповідно до цінностей даної субкультури, з ними ж пов'язані репутація та авторитет певного носія цієї субкультури [67].

Спираючись на дослідження О. Громика, В. Рютіна та С. Семенова, ми вважаємо, що у структурі спортивної субкультури можна виділити такі основні універсалиї (компоненти, складники): 1) знання (картина світу у вузькому сенсі); 2) корпоративні атрибути, символи, ритуали, 3) ціннісні орієнтації, 4) стиль і спосіб життя, 5) соціальні ролі, 6) соціальний інститут як система норм, 7) професійна етика та етикет, 8) мова. Усі універсалиї спортивної субкультури, включно із традиціями, звичаями та законами, знаходяться у діалектичній взаємодії: обумовлюють характер і специфіку один одного, зберігають і

продукують субкультуру в цілому [33, 60]. Схарактеризуємо найвиразніші з них.

Однією із провідних універсальї спортивної субкультури є знання, які обумовлюють усвідомлення особистістю картини світу. Головним завданням спортивного ліцею-інтернату є надання вихованцям ліцею освіти понад обсяг, визначений державним стандартом для повної загальної середньої освіти, поглиблених знань і навичок зі спортивної та фізичної підготовки. Спортивна ж підготовка передбачає опанування ліцеїстами азами змагальної науки. Отже, об'єктом спортивної науки є конфлікт сили/спритності/інтелекту – конфлікт переваг, а предметом – спортивні змагання. Зокрема, Ибицкий В. та Мохунько О. наголошують: «У повсякденній лексиці агресивна поведінка спортсмена часто носить позитивний зміст. Наприклад: агресивний форвард, агресивний боець та ін. І від спортсменів часто чекають агресивної поведінки в змаганнях» [128]. У спорті агресія асоціюється із завданням досягнення мети. Такий «діалектичний зв'язок» обумовлює агресивну реакцію спортсмена у зв'язку з наявністю певного бар'єра, що є перепорою на шляху досягнення ним мети. Практичні дослідження свідчать, що рівень спортивної кваліфікації має прямо пропорційний зв'язок із рівнем сформованості навичок агресивної поведінки. Зокрема, у спортсменів вищої спортивної кваліфікації більшою мірою розвинуті механізми застосування агресії у досягненні спортивних результатів» [28].

У такий спосіб спортсмен, який завдяки вияву агресивної реакції досяг мети стає більш сприйнятливим до неї як нормативної форми поведінки навіть умови відсутності її причини та, зазвичай, пояснює свою агресивну поведінку як злість. Тому у спорті часто застосовується заміщуючий термін: “спортивна злість” [128].

Таким чином, феномен насильства апріорі присутній і є одним зі стрижневих у змісті навчання учнів спортивних ліцеїв-інтернатів. Водночас, низка дослідників наголошують, що за умови відповідного контролю підготовка та проведення спортивні змагання не впливають на агресію [150].

Ще однією універсалією спортивної субкультури є корпоративні атрибути, символи, ритуали, які характеризують більше зовнішні ознаки цієї культури, між тим вони містять у собі і суттєву внутрішню інформацію. Зокрема, до даної універсалії спортивної субкультури у соціокультурному середовищі спортивних ліцеїв-інтернатів відносять такі ознаки, як:

1. Забезпечення контрольно-перепускного режиму (атрибут). Цей обов'язковий атрибут являє собою певну примусову межу між двома різними «світами» – цивільним та професійного спорту.

2. Інтернатне виховання як глибинний шар субкультури (атрибут). Саме спортивний інтернат визначає, устрій життя ліцеїстів, систему їх формальних і неформальних взаємин, спортивний сленг, певні ритуальні дії, вияви естетики (краси) в зовнішній командній (клубній) одноманітності, зразковому порядку і чіткій організації побуту тощо.

За результатами нашого діагностичного дослідження, проведеного на базі КЗ СОР «Обласний ліцей-інтернат спортивного профілю «Барса» (див. підрозділ 2. 1.) можна зазначити, що вибір деякими ліцеїстами інтернатного способу життя зумовлений, переважною мірою, ініціативою їх батьків (11 % опитаних учнів спортивного ліцею-інтернату вступили до нього за наполяганням батьків). Тобто у їх виборі присутній «механічний фактор консолідації» (насильницький примус), який спрямований на придушення свободи особистості.

Люди в групах «механічної консолідації», за результатами досліджень, переважно взаємодіють в суворо упорядкованій системі домінантних відносин. Коло цих людей є замкнутим і постійним. Ця людська маса є ізольованою (цілком або майже цілком) від загальної маси громадянського суспільства. Водночас усередині неї жоден з індивідів не має можливості усамітнення: вони змушені разом не тільки працювати, але також їсти, спати, пересуватися по території, по команді митися, читати, лагодити одяг, одним словом, разом бути.

Інтернат – середовище високого внутрішнього тиску. Тут міжособистісні відносини відрізняються підвищеною агресивністю, а насильство

стверджується як інститут соціальної комунікації. Це чинить істотний вплив на психіку кожного з учасників комунікації і призводить до трансформації свідомості під впливом соціальної (А. Поляничко) та сімейної (Красницька) депривації [71; 101]. Дослідники визначають сімейну депривацію вихованців інтернатних закладів спортивного профілю як соціальне явище, що характеризується обмеженням можливостей дитячо-батьківської взаємодії, сприятливих умов сімейного виховання, дефіцитом вільного часу внаслідок впливу специфічних умов інтернатного закладу спортивного профілю та напруженого графіку тренувань і навчання вихованців [79, 8].

Проявами сімейної депривації у вихованців ліцеїв-інтернатів спортивного профілю науковці визначають: мінливість настрою, емоційну нестабільність, низький рівень емоційної саморегуляції, невпевненість, невизначеність у відношенні до світу та самого себе, тривожність, підвищений рівень конфліктності, низька культура емоційних проявів, недостатній рівень самоусвідомлення, нестабільність і несформованість самосвідомості, що виражаються в конформності поведінки, залежності поведінки від групових норм, оцінок і цінностей [79, 7].

3. Форма одягу з розміщеними на ній знаками розрізнення, емблемами, шевронами, нагородами (символ і атрибут). Саме форма одягу визначає моральне обличчя, правовий статус людини. Відповідно, людина у спортивній формі клубу (закладу) не належить сама собі: вона уособлює окремий соціальний інститут, є носієм корпоративних цінностей, що зобов'язує її не виходити за межі дозволеного.

Наступною важливою універсалиєю спортивної субкультури є ціннісні орієнтації. Цінності ліцеїста ліцею-інтернату спортивного профілю пов'язані з його належністю до складу елітарної групи. Найбільшою цінністю ліцеїста є його маскулінність, яка включає в себе такі риси характеру, як: мужність, хоробрість, сила, спритність, витривалість тощо. Також важливою цінністю для ліцеїста є розуміння ним того, що бути спортсменом це – престижність.

Ще однією універсалиєю спортивної субкультури є стиль і спосіб життя. Як уже зазначалося, житловим приміщенням для ліцеїстів є гуртожиток цілодобового перебування. Специфіка функціонування у ньому особистості схарактеризована нами вище. У спілкуванні між учасниками навчально-виховного процесу ліцею переважає наказовий стиль спілкування, стрижневою складовою якого є владно-покірливі стосунки.

Наступною універсалиєю спортивної субкультури, яка тісно пов'язана зі стилем та способом життя, є соціальні ролі. З огляду на те, що частина ліцеїстів отримує владні повноваження стосовно інших співучнів (як от капітан команди тощо), які поширюються за межі навчального процесу, ризик проявів насильницької поведінки є підвищеним. Також дослідники наголошують, що рання професійна орієнтація, яка зокрема здійснюється у ліцей-інтернаті спортивного профілю, призводить до оволодіння підлітком певною соціальною роллю без попереднього засвоєння ним комплексу загальної культури. Це зумовлює звуження кола інтересів зростаючої особистості, кола спілкування, кола референтних груп а отже, зазвичай, зумовлює певний інфантилізм. Підліток сатє меншою мірою враховувати рівень знань, компетентність та набагато більшою – сам факт приналежності до «клану». З цим дослідники пов'язують і певну егоїстичність, неуміння ефективно спілкуватися тощо [20].

Ще однією універсалиєю спортивної субкультури є соціальний інститут як система норм. Ліцей-інтернат спортивного профілю є закладом закритого типу, який працює у режимі школи-інтернату. У ньому ліцеїсти цілодобово проживають за чітким розпорядком дня. Звільнення ліцеїстів у будні дні, як виняток, проводиться згідно зі статутом ліцею.

Спортивний ліцей-інтернат, як навчальний заклад, підпорядковується Міністерству освіти і науки України, а отже є включеним до системи життєдіяльності такого соціального інституту, як освіта [135]. Водночас, його спортивна спрямованість обумовлює паралельний потужний вплив на нього спорту як соціального інституту [Там само].

Співставлення провідних норм, що задекларовані такими соціальними інститутами, як освіта і спорт (див. табл. 1. 1.), дає нам підстави стверджувати про наявність певних суперечностей.

Таблиця 1. 1.

Співставлення основоположних норм освіти і спорту як соціальних інститутів

«Полярні» норми освіти як соціального інституту	Спільні норми освіти й армії як соціальних інститутів	«Полярні» норми спорту як соціального інституту
Ідеологія демократизму: рівність у навчанні, академічна свобода, прогресивне навчання.	Патріотизм як засіб збереження і розвитку соціуму	Ідеологія авторитаризму (командний спорт) / індивідуалізму: сувора ієрархічна система соціальних позицій і ролей, сила, витривалість і мужність.

Наступною універсалією спортивної субкультури є професійна етика та етикет. Спортивний етикет являє собою стереотипи поведінки, форми поводження спортсменів, в основі яких здебільшого лежать традиції (звичаї), принципи моралі та статутні вимоги. Він допомагає зрозуміти неординарність, престижність спортивної професії, усвідомити особливі характерні риси її представників [20].

У структурі спортивного етикету визначають типи етикетних відносин по вертикалі (спілкування тренерів з вихованцями і навпаки), по горизонталі (спілкування між рівними за статусом особами), а також у позаспортивному (цивільному) середовищі [20]. На нашу думку, у спортивному ліцеї-інтернаті аспект спортивної етики та етикету полягає у наявності суворої і множинної субординації між ліцеїстами і вищими від них (тренерами, вихователями, учителями) за рангом учасниками навчально-виховного процесу; тобто, у

функціонуванні жорсткої вертикалі підлеглості (підкорення), у якій пересічний ліцеїст знаходиться на найнижчому щаблі.

Ще одним аспектом спортивного етикету є охайність зовнішнього вигляду, статність фігури, ргічність, впевнена небагатослівна мова, вірність слову, чемні стосунки з оточуючими тощо. Тобто ліцеїст – це завжди взірць порядності та гідності [20].

Також важливою універсалією спортивної субкультури є специфічна мова. У свою чергу, важливим компонентом цієї мови є мовний примус. Аналіз наукової літератури дозволив виявити, що у філософському словнику примус визначається як одна з форм регулювання суспільної дисципліни, а також метод впливу на свідомість і поведінку людей з боку певного класу і держави [153]. У новому тлумачному словнику української мови примус – це натиск з чийогось боку; примушування, принука, силування, змушування, неволення, зневолення, приневолення [88]. В останній із зазначених словниковій дефініції подано не тільки пояснення сутності примусу, а і його види, що виявляються в різних типах дискурсу і відрізняються за інтенсивністю і характером мовного впливу.

Дослідження виділяють дві підгрупи засобів примусу: дискурсивні та власне мовні, які в реальному спілкуванні є неподільними і можуть бути відокремленими лише в науковій абстракції з метою аналізу. До дискурсивних відносять використання комунікативних стратегій і тактик, а також силу голосу, інтонацію, тон розмови. Власне мовними засобами вважають арсенал мовних одиниць, когнітивно-семантичні ознаки яких несуть інформацію про примус, а також стилістичні засоби та граматичні структури із такою ж семантикою [142, 119]. Відповідно, найскравішими засобами мовного примусу у спортивному ліцеї-інтернаті є тренерські вказівки, які повинні обов'язково виконуватися. Цей факт підтверджує, що примус лежить в основі системи життєдіяльності спортивного ліцею-інтернату.

Одним із компонентів такої мови є спортивний сленг, який ліцеїсти використовують у своєму військовому житті. Як зазначає Р. Сайфутдінов, сленг – це професійно детермінована лексична підсистема мови, протиставлена

літературним нормам, яка використовується для вираження певних сторін субкультури [123, 125].

Відмінними рисами спортивного сленгу є: інтенсивне оперування скороченнями, абревіатурами; широке використання професійних спортивних термінів.

Зокрема, до сленгу, який ліцеїсти використовують у своєму спортивному житті, належать: «аут» – позаштатна ситуація / стан особистості, «кеп» – капітан команди, «автобус» – глуха оборонна тактика, «бігунок» – проворний ліцеїст, «гірчичник» – знак негативної оцінки від старшого за статусом, «заряджати» – наносити удар (переважно про сильний удар), «костолом» – ліцеїст, який проявляє агресивні риси у грі/спілкуванні, «напихати» – надзвичайно жорстка емоційна ситуаційна настанова щодо особи/групи, «наїстися» – психологічно/фізично втомитися, «соси» – молодші ліцеїсти, «дембелі» – ліцеїсти останнього курсу, «очко» – туалет тощо. Семантичний аналіз сленгу, що наявний у мовному обігу учнів спортивних ліцеїв-інтернатів, свідчить про присутність у системі їх взаємин рис нерівності та агресивності (як от «соси» – «дембелі»). Наявність у сленговій мові ліцеїстів елементів кримінального («очко») та військового («дембелі») сленгу демонструє сутнісну наближеність тих субкультур, що формуються і розвиваються в умовах певної несвободи. Зокрема, субкультурі вихованців ліцею-інтернату спортивного профілю притаманне перехрещення характеристик спортивної, інтернатної та військової субкультур.

Беручи до уваги, що для опису соціокультурного середовища спортивного ліцею-інтернату необхідно враховувати фактори часу і простору, здійснимо спробу характеристики провідних із них:

1. Українське суспільство на сучасному етапі переживає потужну кризу: українська держава потерпає від військової експансії Росії [53] та, відповідно, є учасницею гібридної війни [122, 2]. У свою чергу, дослідниками [95] виявлено кореляційний зв'язок між військовим конфліктом, як мегафактором (глобалізаційним чинником) девіантної поведінки, і рівнем насильства у

суспільстві. Періоди соціального неблагополуччя провокують формування нестійких психологічних типів людей, поведінка яких далеко не завжди є конструктивною.

2. Водночас, соціологи (А. Романюк, Ю. Сокирка та ін.) зазначають, що в умовах загрози територіальній цілісності нашої країни спостерігається тенденція до єднання нації, за якої кожна людина відчуває себе частиною спільноти, яка перебуває у пошуку шляхів виходу із кризи. Такий процес сприяє формуванню у особи, насамперед, почуття співпричетності, а отже – відповідальності, за майбутнє як своєї території, громади, так і держави в цілому. Відповідальна ж і насильницька поведінка є несумісними.

Схарактеризована нами специфіка соціокультурного середовища спортивних ліцеїв-інтернатів дозволяє приступити до визначення особливостей феномену насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів.

1. 3. Особливості феномену насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю

Одним із завдань нашого магістерського дослідження визначено характеристику особливостей феномену насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів.

Зазначимо, що поняття «насильство серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів» є видовим щодо поняття «насильство серед учнів», а останнє – відображає один із різновидів прояву феномену насильства в цілому.

Відповідно, насамперед, визначимося зі змістом одного зі стрижневих понять нашої роботи – насильство.

Проблема насильницької поведінки серед учнівської молоді вже майже півстоліття є об'єктом досліджень у різних гуманітарних науках. Насильство – феномен складний, багатоаспектний. Воно вивчається різними науками: філософією, соціологією, психологією, педагогікою й відображається у різноманітних семантичних аспектах відповідного поняття: філософсько-етичних, соціологічних, соціально-психологічних, психолого-педагогічних

тощо. Перші спроби проаналізувати феномен насильства відбувалися у межах зарубіжних філософських досліджень XX століття [102, 5].

Філософія розглядає поняття «насильство» як будь-яке приниження людини, що призводить до обмеження фізичного та духовного потенціалу індивідів, заважає опанувати реально визначеною повнотою можливостей особистісного розвитку. При розкритті змісту поняття «насильство» філософи наголошують на пануванні однієї людини над волею іншої [156].

На нашу думку, більш широко зміст поняття «насильство» розкриває філософський енциклопедичний словник і трактує його як застосування сили або загроза її застосування, як зведення сили в закон людських відносин. У найширшому смисловому контексті сила – це вияв свавілля та його здійснення відповідно до намірів певного суб'єкта. З огляду на це, насильство є обмеженням, аж до зведення нанівець, можливостей вільної життєдіяльності індивідів та людських спільнот. Зазнавати насильства – означає втрачати свободу [152, 408].

Український дослідник В. Фуркало відзначає, що об'єктом насильства може бути життя, тіло, майно, переконання, свобода слова, свобода совісті та ін. До методів насильства відносяться удари, погрози, маніпуляція свідомістю, смерть, каліцтво, полонення, руйнування або конфіскація майна, обмеження пересування, ганьба, шантаж, компрометація в засобах масової інформації [156].

У соціології зміст поняття «насильство» трактується як завдання фізичної шкоди тілу або власності людини за допомогою сили чи зброї. Соціологія виявляє причини і поширеність насильства, як соціальної девіації, і визначає його як явище дискримінації особи і сім'ї, утиск або обмеження її/ їх прав і свобод [4].

Також, соціологи під поняттям «насильство» розуміють застосування сили чи різного роду погроз стосовно певних соціальних суб'єктів або їх власності з метою залякування і примусу до певних дій» [134, 194].

Великий енциклопедичний юридичний словник визначає насильство як умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Такий вплив на особу здійснюється вчиненням злочинцем певних умисних діянь (дії або бездіяльності) [19, 501].

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначає насильство як навмисне застосування фізичної сили або влади, дійсне або у вигляді загрози, спрямоване проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якої є тілесні пошкодження чи високий ступінь їх вірогідності, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збитки [29]. Згідно з цим визначенням, насильством не є ненавмисні нещасні випадки, наприклад, тілесні пошкодження в результаті дорожньо-транспортних пригод або опіки.

Провідний дослідник в області психології агресії Л. Берковіц використовує термін «насильство» тільки стосовно крайньої форми агресії: навмисного прагнення заподіяти серйозну фізичну шкоду іншій особі. Він відзначає, що схильність до насильства може бути результатом цілої низки різних впливів. У тому разі: брак любові і ніжних почуттів з боку матері і батька; жорсткість і непослідовність батьків у застосуванні виховних дій у роки формування дитини; спадковість; рівень стресових станів і те, якою мірою дитині вдається або не вдається реалізувати свої особисті прагнення [14].

Також, психологи визначають насильство як імпульсивну, ірраціональну, непомірну агресію [80].

У процесі дослідження наукових розвідок американських превентологів Д. Еліота та Д. Корнела з'ясовано, що виникнення наприкінці 70-х років XX ст. нової міждисциплінарної галузі наукових знань – «вайлентології» (від англ. violence – «насильство») – пов'язано з активізацією негативних явищ в американському суспільстві. У контексті вайлентологічних досліджень Дж. Дейка поняття «насильство» трактується як дія, в основу якої покладено

деструктивність щодо людини; нанесення тілесних пошкоджень самоохороного або садистичної генези [162]. Виходячи із цього, психологічні механізми насильства є близькими, і, у будь-якому разі, вони не можуть бути розглянуті у відриві від традицій вивчення агресивної поведінки. Впродовж тривалого часу насильницька поведінка не піддавалася спеціальному аналізу, а розглядалася у контексті теорій агресії та агресивності і, фактично, ототожнювалася з агресивною поведінкою [154; 155].

З розробкою вайлентології, насильство стало об'єктом досліджень провідних американських психологів та теоретиків освіти А. Бандури, М. Вольфганга, І. Ферракуті та ін. За результатами їх досліджень визначено, що порівняно з агресією, насильство – це не лише прояв біологічних поведінкових стереотипів, а і специфічний соціальний феномен. Основним мотивом насильницької поведінки виступає самоствердження за рахунок іншого [8].

За визначенням Д. Еліота, Д. Олвеуса, насильство трактується і як поведінкове відхилення (психолого-педагогічний феномен), і як соціальне відхилення – соціальний феномен, що проявляється в порушеннях соціальних норм і характеризується масовим характером (злочинність, тероризм, наркотизація, алкоголізація, деморалізація серед молоді). Таким чином, насильство розглядається як дії, у основі яких покладена ворожа деструктивність, тобто бажання завдати комусь болю, отримати від цього задоволення чи вигоду [4].

У соціолого-педагогічному словнику під редакцією В. Радула термін «насильство» визначається як застосування індивідом чи соціальною групою різних форм примусу стосовно інших індивідів, соціальних груп з метою набуття чи збереження економічного і політичного панування, завоювання тих чи інших прав чи привілеїв [141].

У Короткому енциклопедичному довіднику із соціальної роботи «насильство» визначається як примус (дія), що здійснюється індивідом або групою осіб для досягнення поставленої мети і який пов'язаний з прямим

нанесенням фізичної, психологічної або моральної шкоди іншій особі або з погрозою такого нанесення [137, 287].

На наше переконання, більш докладно зміст поняття «наси́льство» розкриває Енциклопедія для фахівців соціальної сфери, визначаючи стрижневою змістовою одиницею досліджуваного поняття не лише застосування індивідом чи соціальною групою різних форм примусу, а й загрозу застосування фізичної сили або психологічного впливу як протиправного вияву власної волі особою або групою осіб стосовно інших [44, 143].

Таким чином, зміст поняття «наси́льство» розглядається вченими різних галузей знань по-різному: від вузького поняття – нанесення фізичної шкоди іншій особі, до всеосяжної категорії – утиск прав людини. Наси́льство може виявлятися в самих різних формах: від нав'язування прізвиська і образливого погляду до вбивства.

Відмінності, що містяться у тому чи іншому науковому формулюванні поняття «наси́льство», залежать від галузі наукових знань (юриспруденція, психологія, соціологія, педагогіка), а також від специфіки аудиторії, на яку воно зорієнтоване. Визначення змісту поняття «наси́льство» передбачає виокремлення специфічних ознак цього феномену (особливості, умови, за яких наявні наси́льство чи будь-які форми жорстокого поводження з дітьми, причини, класифікація за спрямованістю на об'єкт чи формою прояву). У центрі уваги дослідників перебувають соціальні інституції, у яких проявляється наси́льство: сім'я (батьків, опікунів дітей); школа; мікросередовище (однолітків, дитячого колективу, сусідів тощо); громада. Ми, з огляду на предмет нашого дослідження, більш детально зупинимося на вивченні феномену наси́льства в освітніх закладах.

Як зазначає українська дослідниця А. Чернякова, перші систематичні дослідження феномена наси́льства в освітніх закладах почали розроблятися у 1970-х роках скандинавськими фахівцями. Починаючи з 1980-х, а особливо з

1990-х років, зазначеній проблемі приділяється велика увага в інших країнах Західної Європи, а також у США, Австралії, Японії [164].

Порівняно із західною, у вітчизняній психолого-педагогічній науці, на переконання переважної більшості науковців (В. Ролінського, А. Чернякової, М. Шабінського та ін.) проблема шкільного насильства розроблена недостатньо, що, насамперед, пов'язано з традиційним для нашої культури небажанням адміністрації навчально-виховних закладів «виносити сміття з хати». Однак, всупереч певній «закритості» проблеми шкільного насильства, у вітчизняній психолого-педагогічній літературі наявна значна кількість наукових робіт, які розкривають особливості конфліктів у стосунках між однокласниками та іншими школярами, подають зовнішні характеристики типів конфліктних ситуацій, деструктивних стилів спілкування, негативних явищ міжособистісної взаємодії [120].

Отже, більшість досліджень феномену шкільного насильства належить американським науковцям, оскільки США зіткнулись з окресленою проблемою наприкінці 90-х рр. минулого століття і напрацювали корисний досвід її подолання. Вітчизняні компаративісти, зокрема А. Чернякова, М. Шабінський, досліджують різні аспекти функціонування американської школи, у тому разі виховання учнів в дусі ненасильства та толерантності.

Поняття «шкільне насильство» у наукових дослідженнях американських психологів і педагогів Д. Еліота, Д. Олвеуса, Дж. Фейнштейна розглядається як такий вид насильства, за якого до учнів застосовується сила з боку інших учнів чи вчителів [62]. Водночас, російські науковці Н. Зінов'єва та Н. Михайлова вважають, що «шкільне насильство» – це різновид насильства, за якого має місце застосування сили не лише між дітьми або вчителями стосовно учнів, але і, що є менш поширеним для нашої культури, учнями стосовно вчителя [57].

Деструктивність міжособистісних стосунків школярів проявляється у явищі, котре Є. Кіричевська умовно визначає як «безпідставне корисливе насильство» – сплановані або стихійні дії особи (або групи осіб), які не мають на меті корисливих у матеріальному сенсі цілей і спрямовані на заподіяння

фізичної або психологічної травми іншому без адекватного мотиву і наявності прямих підстав [64].

У Енциклопедії освіти насильство в школі визначається як вид насильства, за якого має місце застосування сили між учнями або вчителями стосовно учнів, і, в педагогічній практиці вкрай рідко, учнями стосовно вчителів. Насильство в школі – це форма примусу, підкорення з метою завоювання, збереження, панування прав, привілеїв. Найчастішими є прояви фізичного і психічного (емоційного) насильства [45].

Українською дослідницею А. Черняковою проаналізовано низку авторських трактувань поняття «шкільне насильство» [164, 17 – 20] (див. табл. 1. 3. 1. дод. Б).

Різними науковцями (І. Малкіна-Пих, Т. Сафонова, Е. Цимбал, А. Чернякова та ін.) також схарактеризовано зміст основних видів насильства щодо дітей: фізичне, психологічне (емоційне), сексуальне, економічне, духовне. Більш детально зупинимось на характеристиці видів насильства.

Фізичне насильство – нанесення дитині фізичних травм, різних тілесних ушкоджень, що шкодять здоров'ю дитини, порушують її розвиток чи приносять смерть. Дані дії можуть здійснюватися у вигляді побиття, струсів, ударів, ляпасів, припалення гарячими предметами, рідинами, запаленими цигарками, у формі укусів та з використанням найрізноманітніших предметів у якості знаряддя для катування. Проявами фізичного насильства є втягнення дитини до наркотичної, алкогольної залежності, надання їй отруйних речовин у вигляді медичних препаратів, що викликають запаморочення, а також спроби удушення чи утоплення [124].

Психологічне (емоційне) насильство – постійне чи періодичне словесне приниження дитини, погрози з боку батьків, вчителів, вихователів, однолітків, приниження її людської гідності, звинувачення у тому, у чому вона не винна, демонстрація нелюбові; це будь-яка дія, яка викликає у дитини стан емоційної напруги, що наражає на небезпеку нормальний розвиток її емоційного життя. До даного виду насильства також відносять і постійну брехню, у результаті

чого дитина втрачає почуття довіри до людей, а також пред'явлення дитині вимог, що не відповідають її віковим та фізичним можливостям. Фізичне та психологічне насильство скоюють у закладах освіти як учителі, шкільний персонал, так і учні [81].

В Енциклопедії соціальної роботи сексуальне насильство над дітьми визначається як примусовий статевий акт. Насильство, якому піддаються діти, включає усі види статевого зв'язку, як нормального, так і збоченого. Поняття «сексуальне насильство» об'єднує декілька чинників, включаючи різницю у віці, наявність сили або примусу і саму поведінку дорослого насильника [170]. Крім того, до сексуального розбещення відносять втягнення дитини до занять проституцією та порнобізнесом.

Економічне насильство – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого житла, їжі, одягу та решти майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я [164, 21].

Духовне насильство – один з видів насильства, за якого кривдник примушує жертву змінити віросповідання, світогляд, примушує відступити від життєвих принципів, висміює її переконання, нав'язує власні цінності [164, 22].

Останнім часом поширеним проявом насильства в освітніх закладах України є систематичне переслідування учнями інших учнів (третирування («буллінг») або «моббінг»). Поняття «моббінг» (від англійського слова «mob» – натовп) означає психологічні утиски та насильство над особистістю, які вчиняються, переважно, групою [2, 3].

На нашу думку, більш докладно зміст поняття «моббінг» розкриває К. Лоренц: явище, за якого група чи частина її членів систематично здійснює напади й чинить «цькування» когось із членів цієї групи з метою послаблення його позиції у групі чи навіть витіснення із неї [76].

У психології моббінг пов'язують, насамперед, з психологічним насильством і виокремлюють два його різновиди: вертикальний (його ще називають «боссинг») і горизонтальний (на рівні членів групи) [2, 4].

В американській науковій літературі при позначенні явища третирування найчастіше вживаються два терміни – «bullying» (англ. bully – задирака, хуліган), за якого учень стає об'єктом негативних дій з боку одного чи декількох учнів та «threat» (від англ. threat – погроза).

Відомий російський науковець І. Кон «буллінг» визначає ширше: як залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підпорядкувати його собі. Також дослідник зазначає, що за останні 20 років «буллінг» став міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, який означає складну сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем [68, 15]. Основними рисами третирування є: систематичність; нерівність фізичних, соціальних можливостей, покладених в основу відносин між жертвою та агресором; взаємини переслідувача і жертви.

У більшості наукових джерел з проблем третирування учнів [39; 68; 165 та ін.] аналізуються такі його основні форми, як: фізична, соціальна, вербальна. Ознаками фізичного третирування є стусанина, побиття, штовхання. Соціальне третирування пов'язане зі створенням напруженої атмосфери для навчання, з метою формування зверхнього ставлення групи, навіть учителів чи персоналу школи до вигнанця, жертви, частіше або найслабшої дитини, або дитини з бідної чи неблагополучної родини. Третирування цього виду об'єднує форми непрямой фізичної та вербальної агресії (бойкот, ігнорування успішної підготовки до занять зі сторони вчителів, ворожа міміка чи жестикуляція) [39].

Останнім часом увагу дослідників привертає нова форма соціального третирування, що відрізняється анонімністю – «кібертретирування» (англ. cyberbullying). Дослідниця Л. Найдьонова пояснює сутність цього феномену залякуванням через розсилання, за допомогою інформаційних та комунікаційних технологій, погрозливих повідомлень [85]. Новий метод цькування однолітків – у соціальних мережах – з'явився у нашій країні порівняно недавно і притаманний не лише школярам, констатують українські психологи [86]. Іншими формами кібертретирування є дії хакерів щодо

пошкодження персональних комп'ютерів і ресурсів: зламування паролів, веб-сайтів користувачів тощо.

Аналіз наукових розвідок щодо різних підходів до трактування понять «моббінг» і «буллінг» дає підстави зробити висновок, що, попри високий інтерес до них, на сьогодні вони є недостатньо розмежованими і часто вживаються як взаємозамінні. Це спонукає нас до того, щоб запропонувати у їх визначенні спиратись, насамперед, на ті сутнісні характеристики, які є принциповими. До таких ми відносимо кількісні показники суб'єктів насильства: моббінг завжди відбувається у групі і виявляється в актах насильства групи над особистістю, тобто, роль агресора по відношенню до особистості виконує саме група; буллінг вчиняється не групою, а однією особою, яка з певною метою «тисне» на групу чи її окремих членів (яскравим прикладом цього може бути авторитарна і безкомпромісна позиція формального чи неформального лідера по відношенню до інших та його систематичні і публічно висловлювальні невдоволення, критика, присікування, висміювання, дорікання, «цькування» чи переслідування окремих осіб, або протистояння по відношенню до групи свого членства, в основі яких суб'єктивні ставлення, а не об'єктивна оцінка).

Отже, схарактеризувавши феномен насильства серед учнів загальноосвітніх закладів, ми визначили, що поширеними видами насильства серед зазначеної категорії осіб є фізичне, психологічне, сексуальне, економічне насильство, а також, що останнім часом поширеними проявами насильства в освітніх закладах є «буллінг», «моббінг» та «кібербуллінг».

Аналіз феномену насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів дозволив виявити деякі його особливості. Зокрема, що найбільш поширеним видом насильства у середовищі спортивних ліцеїв-інтернатів, а саме серед учнів, є психологічне насильство, яке проявляється у формі словесних образ (образливих прізвиськ, глузувань тощо), менш поширеним видом насильства є фізичне – у формі запотиличників; повідомлення ж про такі види насильства, як сексуальне і економічне в учнівському середовищі не були нами виявлені у спортивних ліцеях-інтернатах. Також відсутнім серед учнів спортивних ліцеїв-

інтернатів є такий прояв насильства, як «кібербуллінг». Це, вірогідно, пов'язано з тим, що доступ до інтернету у ліцеїстів значно обмежений, їм забороняється користуватися особистими комп'ютерами. Телефони ліцеїстам дозволяються, але в окремих випадках і в окремо відведений час, для того, щоб зателефонувати батькам. У загальноосвітніх же школах, серед учнів такі обмеження відсутні і тому «кібербуллінг» є там більш поширеним та стрімко набуває популярності [32; 38; 51].

У сучасному науковому фонді, у теоретико-методологічному плані остаточно не розв'язаним залишається питання детермінант (зовнішніх та внутрішніх), що обумовлюють насильство, агресивну поведінку учнів у школах. Соціальне значення проблеми визначає необхідність вивчення соціокультурних чинників формування насильницької поведінки учнів. На нашу думку, ця проблема заслуговує на особливу увагу.

Під детермінацією розуміємо сукупність факторів, що обумовлюють, провокують чи активізують насильницьку поведінку [6].

Узагальнюючи результати моніторингових досліджень, дослідники визначають найбільш загальні групи детермінант формування насильницької поведінки в учнів, серед яких американські науковці виділяють зовнішні та внутрішні [164]. До зовнішніх відносяться економічні, соціокультурні, соціальні й організаційно-педагогічні чинники, а до внутрішніх – індивідуально-психологічні та біологічні характеристики конкретної дитини.

Далі проаналізуємо зміст основних чинників формування насильницької поведінки, агресивності серед учнів в закладах освіти у відповідності до названого вище переліку.

Економічні детермінанти насильства. Низкою американських науковців (Г. Левіним, Р. Славіним, Д. Хокінсом, Р. Каталано) доведено існування кореляційного зв'язку між високим рівнем економічної нерівності і збільшенням показників вбивств серед неповнолітніх [14].

Також мегафактором високого рівня злочинності, деморалізації в суспільстві виступають глобалізаційні чинники: зростання дітей в умовах

«соціально токсичного середовища», військових конфліктів, міжнародного тероризму тощо [95].

Провідними детермінантами насильства, на думку української дослідниці А. Чернякової, є негативні впливи макросередовища [163]. Макросередовище взагалі, стверджує дослідниця, здатне формувати психічно стабільні і нестабільні типи особистості. Так, періоди соціального благополуччя, згасання міжнаціональних конфліктів, сприяють формуванню більш стійких психологічних типів людей, які є толерантними один до одного. І, навпаки, обставини нестабільності провокують агресію, конфліктність, гнів, криміногенну ситуацію.

Умови виховання та життя дитини в сім'ї. Дослідження науковців довели, що істотним чинником (мезочинником), який призводить до межі ризику, є малозабезпеченість родини, безробіття батьків, незадовільні житлові умови. Більше того: значна концентрація представників бідних сімей в одній школі створює соціально напружену атмосферу, яка сприяє появі почуття безнадії серед учнів. Іншим, пов'язаним із родиною, чинником, що сприяє деморалізації, є приналежність до неповної сім'ї з низьким культурним і освітнім рівнем; до дезорганізованої сім'ї, у якій наявна тривала відсутність одного з батьків; до сім'ї зі стійкими конфліктами і проявами різних форм насильства над усіма її членами, схильними до алкоголізації, наркотизації, аморального способу життя. На думку згаданих вище науковців, середовище, у якому життя дорослих характеризується значним ступенем дезорганізації, сприяє копіюванню дітьми зразків безвідповідальної поведінки [163].

Соціальний статус дитини у внутрішньо-сімейному спілкуванні та статус родини жертви і кривдника. Продовжуючи аналіз особливостей сімейного впливу на становлення насильницької, агресивної поведінки учнів, доцільно проаналізувати відносини між братами та сестрами. Л. Берковіц вважає, що насильство у відносинах між дітьми в одній сім'ї чинить більший вплив, ніж усі інші типи сімейних відносин. Результати цих досліджень дають змогу

прогнозувати насильницьку поведінку людей залежно від наявності агресивних стосунків у конкурентних відносинах між братами (сестрами) [14].

Вплив мас-медіа (телебачення, інформаційно-комп'ютерні системи та ігри). Засоби масової комунікації (ЗМК), як відомо, є не лише атрибутом сучасного суспільства, його культури, але й досить впливовим інститутом соціалізації, потужним мезофактором. Як зазначає О. Дроздов, медіапродукція є надзвичайно сильним засобом впливу на почуття, світосприйняття і поведінку учнів [40]. Демонстрування, практично щодня, актів насильства по телебаченню (мультфільми, різноманітні програми, кінофільми тощо) і відео зміцнює думку дітей і підлітків про насильство як засіб усталеної поведінки. Дитина легко засвоює побачені норми і манери поведінки, оскільки процеси осмислення, оцінки і розмежування реальності й фантазій у цьому віці розвинуті недостатньо. Побачене дитина переносить у власне повсякденне життя. Крім того, паралельно зростає і рівень толерантності до актів і форм насильства.

Іншим потужним соціокультурним чинником формування агресивно-асоціальної поведінки серед учнів є комп'ютерні технології. А. Новікова зазначає, що жорстокість серед дітей та підлітків сприяє становленню агресивної поведінки учнів через копіювання моделей поведінки віртуальних героїв, а відпрацьовують ці ролі діти саме в освітньому середовищі. Отже, медіаосвіта повинна стати компонентом профілактики насильства через пропаганду позитивних сюжетів: патріотизму, героїзму, доброчинності, толерантності, громадянства [89].

Також, дослідники (О. Чекстере, С. Шапник та ін.) застерігають і проти надмірного захоплення учнів комп'ютерними іграми. Крім позитивної пізнавальної ролі, вони справляють негативний вплив на фізичне та психічне здоров'я підлітків, на розвиток їх агресивності. Дитина має змогу безперешкодно і безкарно розправлятися з віртуальними жертвами, причому в таких іграх число «вбитих» і «поранених» є кількісним показником рівня досягнень гравця: чим більшим є число жертв, тим більше очок нарахує

машина, тим більше дитина задоволена собою. Відповідно, у свідомості особистості формуються хибні настанови: «чим більше я вб'ю, тим краще» [160; 166].

До організаційно-педагогічних чинників насильства, у контексті нашого дослідження, відносяться ті чинники, що стосуються організації навчально-виховного процесу в умовах освітнього середовища, а саме: недоліки шкільного виховання й оточення; низький рівень педагогічної та психологічної культури вчителів; деструктивний психологічний клімат школи; незадовільна організація педагогічної взаємодії; авторитетне управління процесом створення сприятливого для навчання середовища; брак соціального партнерства в освіті; недоліки в організації позашкільної діяльності учнів.

Наступним за значущістю впливу на дитину інститутом соціалізації після сім'ї є школа. На радянському етапі факти насильства у школах замовчувалися, саме тому прояви агресії шкільному середовищі пояснювались, переважно, недоліками у сімейному вихованні.

«Групова агресія» як соціальний феномен став предметом досліджень американського соціального психолога Д. Майерса. Згідно з його дослідженнями, на членів групи також може впливати феномен «зсуву ризику», коли у процесі групового прийняття рішення (групової дискусії) погляди та думки членів групи стають більш ризиковими, радикальними [78].

У ході аналізу таких чинників впливу, як шкільне оточення, однокласники, молодіжна субкультура, не можна нівелювати специфіку підліткової та юнацької субкультури. Останню визначають як культуру певного молодого покоління (підлітків та юнаків), що включає у себе спільний стиль життя, поведінки, групових норм, цінностей та стереотипів. Дослідниця А. Чернякова, розглядаючи феномен молодіжної субкультури шкільного середовища, визначила серед її особливостей певну схильність до девіацій [164]. Саме об'єднання учнів у певні субкультури може породжувати певні прояви агресивної та насильницької поведінки. Нагадаємо, що характеристику спортивної субкультури ми надавали у підрозділі 1.2.

Ще одним важливим чинником насильства серед учнів визначається рівень психолого-педагогічної культури вчителів. Зокрема, у своїх наукових розвідках А. Чернякова зазначає, що досліджено кореляційний зв'язок між напруженими стосунками вчителів та учнів, а саме, стилем спілкування, оцінкою навчальних досягнень і агресивною поведінкою неуспішних учнів щодо слабших дітей у класі [163]. Також дослідження свідчать, що у 37% випадках педагоги ігнорують випадки булінгу серед учнів і не докладають зусиль для того, щоб розірвати «коло насильства» [51].

Серед внутрішніх (індивідуально-психологічних та біологічних) детермінант насильства визначають: індивідуально-психологічні особливості дитини (характер, темперамент, стать, вік); гендерні чинники; стан психологічного та фізичного здоров'я.

У зв'язку із зазначеним особливого значення набуває вивчення індивідуально-психологічних особливостей (внутрішніх чинників) дитини як передумови та варіантів дитячої агресивності. Уважного ставлення науковців останнім часом вимагає також питання індивідуальних проявів дитячої агресії [91; 130]. Отже, дитяча агресія виявляється у спрямуванні діяльності однієї дитини проти волі іншої. Аналіз даних дослідження О. Оліфіра дає підстави вважати, що однією з найважливіших особливостей дитячої агресивності є її мотиваційна спрямованість [91].

Стан психологічного та фізичного здоров'я є досить вагомою індивідуально-психологічною детермінантою насильства. Даний підхід знаходить підтвердження у новітніх зарубіжних та вітчизняних емпіричних дослідженнях Д. Олвеуса. Німецький кримінолог Г. Шнайдер описує невід'ємні риси неповнолітнього правопорушника, який вдається до насильства: егоїзм, егоцентризм, агресивність, зневага до інтересів і думок інших людей, намагання за будь-яку ціну здійснити власні мрії, наявність внутрішніх конфліктів, що відображаються у стосунках з однолітками, вчителями, батьками. Низький рівень загальної культури, поведінки, що виявляється у

лихослів'ї, цинізмі, брутальності, бажанні виділитися серед інших, спонукає неповнолітніх до хуліганських дій [169].

Аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що ініціаторами насильства у освітньому середовищі є діти з порушеннями психічного розвитку, а саме: розлади уваги, гіперактивність і порушення поведінки. Однією з передумов появи насильства у школі з ініціативи важковиховуваних учнів є відставання в розумовому розвитку та різні фізичні вади (дефекти мовлення, зовнішня непривабливість). Однак усі ці передумови проявляються через систему негативних міжособистісних відносин дитини з оточенням [64, 26].

Узагальнюючи погляди науковців, можна зробити висновок про те, що серед усіх факторів формування насильницької поведінки провідними причинами детермінації насильства серед учнів є наступні: соціально-культурні, соціальні та організаційно-педагогічні чинники. Водночас психологічні, і особливо біологічні чинники, є лише передумовою виникнення і поширення негативних явищ серед неповнолітніх, зокрема, агресії, що може бути виявлена лише через систему негативних міжособистісних відносин дитини з оточуючим соціальним середовищем (родина, школа). На нашу думку, схарактеризовані причини детермінації насильства можуть стосуватися і учнів спортивних ліцеїв-інтернатів.

Також визначивши у підрозділі 1. 2, що провідною характеристикою соціокультурного середовища спортивних ліцеїв-інтернатів є спортивна субкультура, яка у своїй структурі складається з комплексу універсалій (компонентів, складників): знання (картина світу у вузькому сенсі); корпоративні атрибути, символи, ритуали, ціннісні орієнтації, стиль і спосіб життя, соціальні ролі, соціальний інститут як система норм, професійна етика та етикет, мова, ми вважаємо, що значна їх частина може створювати умови для виникнення та поширення насильства серед учнів цих закладів.

У ході нашого дослідження також вважаємо за необхідне стисло зупинитися на наслідках насильства серед учнів. Оскільки ситуація насильства

серед учнів, за своїми характеристиками, є різновидом небезпечної інтенсивної тривалої стресової ситуації, то вона має серйозні психологічні наслідки. Українська дослідниця А. Чернякова, проаналізувавши дослідження ряду науковців (Д. Ферінгтона, К. Кампулаєна, І. Расанена), зазначає, що як жертви, так і агресори різних проявів насильства мають високий рівень нервово-психічних розладів, потребують інтервенції з боку психологів, соціальних працівників, вчителів [163].

Насильство може призводити до поведінки, яка створює ризик для здоров'я, такої, як зловживання наркотиками та передчасна статева активність. З цим пов'язані психічні розлади та соціальні проблеми (включаючи тривогу, депресії, падіння продуктивності праці, нівелювання інтересу до навчання, порушення пам'яті, делінквентну поведінку). Аналіз психолого-педагогічних досліджень М. Борби, Дж. Дейка, Д. Олвеуса доводить, що діти, постраждалі від насильства в учнівському середовищі, мають знижений рівень навчальних успіхів, упевненості у собі, підвищений рівень тривожності, прояви депресії, порушення контакту з дорослими. Для них характерні стійкі поведінкові розлади, адиктивна поведінка, розлад сну та інші негативні прояви в поведінці (жорстокість, бажання помститися).

Попри специфіку соціокультурного середовища спортивного ліцею-інтернату та особливості феномену насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів, наслідки насильницької поведінки є тотожними і однозначно негативними як для учнів ліцею, так і для учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Вивчення наукових доробків щодо визначення особливостей феномену насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів уможливило здійснення нами, у відповідності до вимог до наукового пошуку, експериментального дослідження щодо інтерпретації поняття «насильство» та проявів насильницької поведінки серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів.

Висновки до розділу 1

У розділі, на основі аналізу вітчизняних і зарубіжних наукових джерел із психології, педагогіки, соціальної педагогіки, методів синтезу, порівняння та узагальнення вивчено проблему профілактики насильства серед учнів як актуальний напрям соціально-педагогічної роботи; схарактеризовано специфіку соціокультурного середовища ліцеїв-інтернатів спортивного профілю; визначено особливості феномену насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів.

Аналіз численних вітчизняних та зарубіжних наукових розвідок дозволив визначити зміст понять «профілактика», «соціальна профілактика», «соціально-педагогічна профілактика».

З'ясовано, що в теорії соціальної роботи і соціальної педагогіки під профілактикою розуміють науково обґрунтовані та своєчасно вживані дії, спрямовані на запобігання можливих фізичних, психологічних або соціокультурних колізій у окремих індивідів і груп ризику, збереження, підтримку й захист нормального рівня життя та здоров'я людей, сприяння їм у досягненні поставлених цілей і розкриття їх внутрішніх потенціалів.

У результаті вивчення досліджень з обраної наукової проблеми визначено зміст поняття – «соціально-педагогічна профілактика» як особливий вид діяльності соціального педагога, спрямований на попередження в життєдіяльності учнів різних перешкод за допомогою усунення або нейтралізації причин, що викликають у них різного роду соціальні відхилення.

У контексті розгляду досліджуваної проблеми проаналізовано стратегії профілактичної роботи: стратегія попередження та подолання, стратегія нормалізації.

Визначено, що в сучасній практиці розрізняють первинну, вторинну та третинну, а також загальну та спеціальну профілактику; з'ясовано, що соціальна профілактика здійснюється на різних рівнях соціальної роботи та соціальної системи суспільства, а саме мікро-, мезо- та макрорівнях й у різних напрямках.

Визначено, що проблема насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів не стала предметом окремого наукового дослідження.

З'ясовано, що в наукових дослідженнях насильство трактується як дія, в основу якої покладено деструктивність щодо людини. Відповідно шкільне насильство розглядається як такий його вид, за якого до учнів, учителів застосовується деструктивна сила з боку інших учнів або працівників школи. У свою чергу, поняття «насильство серед учнів» є видовим щодо поняття «шкільне насильство», чітко окреслюючи межі суб'єкт-об'єктної взаємодії, що визначається як насильницька. Відповідно, поняття «насильство серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів» ще більше звужує коло осіб – учасників насильницької поведінки. Водночас, така кількість дітей є достатньо великою: наразі в Україні діють 16 закладів спеціалізованої освіти спортивного профілю із специфічними умовами навчання [113].

У результаті аналізу специфіки соціокультурного середовища ліцеїв-інтернатів спортивного профілю з'ясовано, що соціокультурне середовище – це особливий, соціально організований феномен культури, у якому соціальний і культурний процеси тісно взаємопов'язані і взаємообумовлені, розвиваються в рамках загальної ідеї і здійснюють вплив на діяльність соціальних суб'єктів по створенню і освоєнню духовних цінностей і суспільних орієнтирів.

З'ясовано, що у контексті визначення специфіки соціокультурного середовища означеного типу навчальних закладів, важливим є той факт, що учні спортивного ліцею-інтернату взаємодіють в умовах спортивної субкультури, яка і є провідною характеристикою соціокультурного середовища спортивних ліцеїв-інтернатів.

Визначено, що у структурі спортивної субкультури можна виділити основні універсалії (компоненти, складники): 1) знання (картина світу у вузькому сенсі); 2) корпоративні атрибути, символи, ритуали, 3) ціннісні орієнтації, 4) стиль і спосіб життя, 5) соціальні ролі, 6) соціальний інститут як система норм, 7) професійна етика та етикет, 8) мова. Усі універсалії спортивної субкультури перебувають у постійній взаємодії, визначають

характер і специфіку один одного, забезпечують збереження субкультури в цілому.

Аналіз феномену насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю дозволив виявити деякі його особливості. Зокрема, що найбільш поширеним видом насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів є психологічне насильство, яке проявляється у формі словесних образ (образливих прізвиськ, глузувань тощо), менш поширеним видом насильства є фізичне – у формі запотиличників; інформація ж про прояви таких видів насильства, як сексуальне і економічне не була зафіксована нами у спортивному ліцеї-інтернаті. Також відсутнім серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю є такий прояв насильства, як «кібербулінг». Це пов'язано з тим, що доступ до засобів теле- та інтернет комунікації у ліцеїстів є значно обмеженим.

Аналіз численних вітчизняних та зарубіжних наукових розвідок дозволив виокремити провідні детермінанти насильницької поведінки в учнів, а саме: зовнішні і внутрішні. Визначено, що спортивна субкультура, як провідна характеристика соціокультурного середовища ліцеїв-інтернатів, спортивного профілю може створювати умови для виникнення та поширення насильства серед його учнів.

У контексті розгляду досліджуваної проблеми з'ясовано, що попри специфіку соціокультурного середовища ліцею-інтернату спортивного профілю та особливості феномену насильства серед його учнів, наслідки насильницької поведінки є тотожними і однозначно негативними як для учнів ліцею, так і для учнів загальноосвітніх шкіл.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ СЕРЕД УЧНІВ ЛІЦЕЇВ-ІНТЕРНАТІВ СПОРТИВНОГО ПРОФІЛЮ

2. 1. Експериментальне дослідження щодо інтерпретації поняття «насильство» та проявів насильницької поведінки серед учнів ліцеїв- інтернатів спортивного профілю

У діяльності соціального педагога діагностика посідає центральне місце, оскільки від встановлення соціального діагнозу залежить розв'язання проблеми, а відтак – надання необхідної допомоги. З метою отримання необхідної інформації соціальному педагогу доводиться користуватися різними видами діагностики, адаптуючи їх до власної діяльності. У контексті оптимізації проблеми насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю важливим є питання реалізації відповідного комплексу діагностичних методик.

Метою нашого експериментального дослідження було з'ясувати основні форми проявів насильницької поведінки серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю та інтерпретації ними змісту поняття «насильство».

У ході експериментального дослідження були використані такі методи дослідження, як: пряме і опосередковане педагогічне спостереження, бесіди з членами педагогічного колективу та працівниками психологічної служби, аналіз педагогічної документації.

Під час здійснення спостереження за учнями КЗ СОК «Обласний ліцей-інтернат спортивного профілю «Барса», нами було виявлено, що проблема насильства у даному закладі існує. Такі форми насильства, як словесні образи та образливі прізвиська є найбільш поширеними серед учнів зазначеного навчального закладу. Також ми спостерігали за проведенням профілактичного тренінгового заняття з ліцеїстами. Дане заняття проводила практичний психолог ліцею, назва його – «Ми проти насильства». У ході заняття психолог

використовувала різні методи роботи: мозковий штурм, розв'язання проблемних ситуацій та програвання певних ситуацій тощо.

Також, у результаті спостереження, можна зробити висновок, що проблема насильства серед учнів спортивного ліцею-інтернату табується, тобто за межі закладу інформація про випадки насильства не поширюється. Проблема насильства серед учнів зазначеної категорії вирішується на рівні ліцею, через адміністрацію та психологічну службу спортивного ліцею-інтернату (батьки до вирішення даної проблеми залучаються у крайньому випадку).

У ході бесіди з членами педагогічного колективу, з працівниками психологічної служби ліцею-інтернату «Барса» нами було виявлено, що серед учнів цього закладу найбільш поширеними є такі прояви насильства, як: словесні образи, приниження, вживання прізвиськ. Дані форми насильства належать до психологічного насильства. Менш за все, за свідченнями соціального педагога та практичного психолога, зустрічається фізичне насильство (у формі запотиличників та копняків), а такий вид насильства, як сексуальне взагалі відсутній у спортивному ліцеї-інтернаті.

У ролі агресорів педагогічний колектив та члени психологічної служби ліцею-інтернату спортивного профілю «Барса» здебільшого відзначають окремих дітей (як однолітків, так і, переважно, старших учнів).

Також члени педагогічного колективу та працівники психологічної служби спортивного ліцею-інтернату відзначають, що для профілактики насильства у ліцеї застосовуються, переважно, бесіди з учнями та батьками, а також виховні заходи з практичним психологом та виховні заходи з соціальним педагогом. Сторонні фахівці (правоохоронні органи, служби у справах дітей, громадські організації) до даного виду роботи не залучаються.

Здійснивши аналіз педагогічної документації практичного психолога та соціального педагога за останні 5 років, нами було виявлено, що проблема насильства серед учнів даного ліцею-інтернату спортивного профілю присутня. Здебільшого, насильство ліцеїсти здійснюють через агресивні дії, які

проявляються у формі запотиличників і образливих слів. Також, вивчаючи документацію практичного психолога та соціального педагога, нами було виявлено різний методичний матеріал щодо профілактики насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів. На нашу думку, це свідчення того, що робота щодо запобігання проявам насильства у ліцеї-інтернаті спортивного профілю «Барса» проводиться.

Отже, з вище зазначеного, можна зробити висновок, що проблема насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів існує. У зв'язку з цим здебільшого психологічною службою проводиться профілактична робота щодо даної проблеми.

Також, з метою з'ясування основних форм проявів насильницької поведінки серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів та інтерпретації ними змісту поняття «насильство», дослідження проводилося і за допомогою анкетування учнів цього закладу (див. додаток В) (КЗ СОР «Обласний ліцей-інтернат спортивного профілю «Барса»). У дослідженні брало участь 30 ліцеїстів – 13-14 років (8 клас).

Розподіл ліцеїстів-респондентів за статтю виявився таким: усі опитувані хлопці (див. рис. 2.1.)

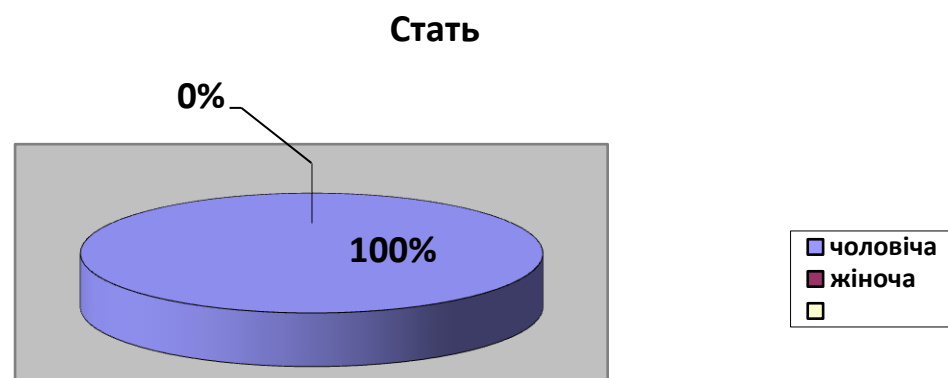

Рис. 2.1. Розподіл респондентів за статтю

Першим питанням анкети було запитання «Хто був ініціатором твого вступу до спортивного ліцею-інтернату?». Відповіді респондентів

розподілилися таким чином: 65% ліцеїстів відповіли, що вони самі є ініціаторами вступу до військового ліцею-інтернату, 35% ліцеїстів зазначили, що ініціаторами їх вступу до ліцею були батьки (див. рис. 2. 2.).

Рис. 2.2. Розподіл відповідей респондентів на питання «Хто був ініціатором твого вступу до спортивного ліцею-інтернату?»

У наступному питанні ліцеїсти продемонстрували свою обізнаність з проблемою насильства. Характерним показником цього є висока кількість дітей, які ствердно відповіли на питання: «Чи знаєш ти, що таке насильство над людиною?»: 92% ліцеїстів відповіли «так», 0% – «ні» і 8% – «важко відповісти» (див. рис. 2. 3).

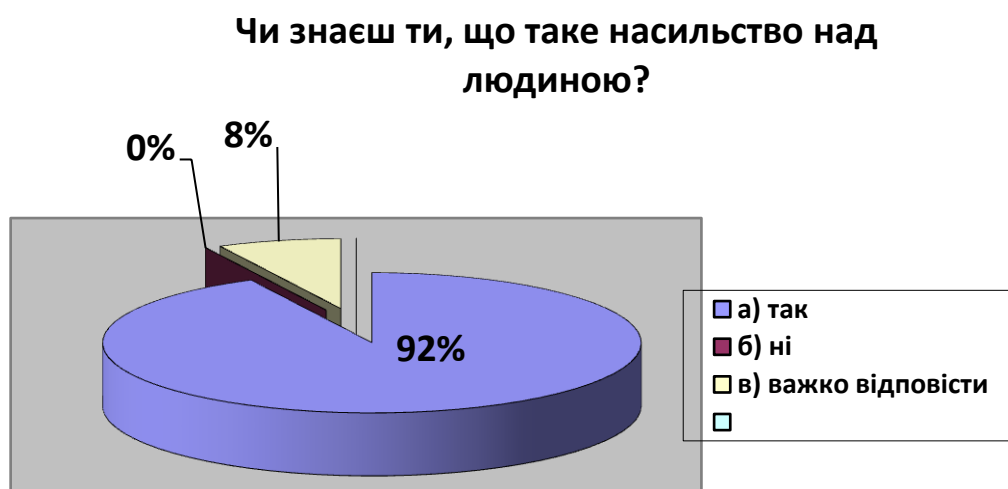

Рис. 2.3. Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи знаєш ти, що

таке насильство над людиною?»

Активне висвітлення проблеми насильства дає змогу сформувати у суспільстві загальний підхід до розв'язання цієї проблеми. Даний факт підтверджує й те, що переважна більшість опитаних ліцеїстів (88%) згодні із запропонованим визначенням: «Насильством є будь-які дії однієї людини по відношенню до іншої, у результаті яких наноситься шкода фізичному або психічному здоров'ю» (див. рис. 2.4.).

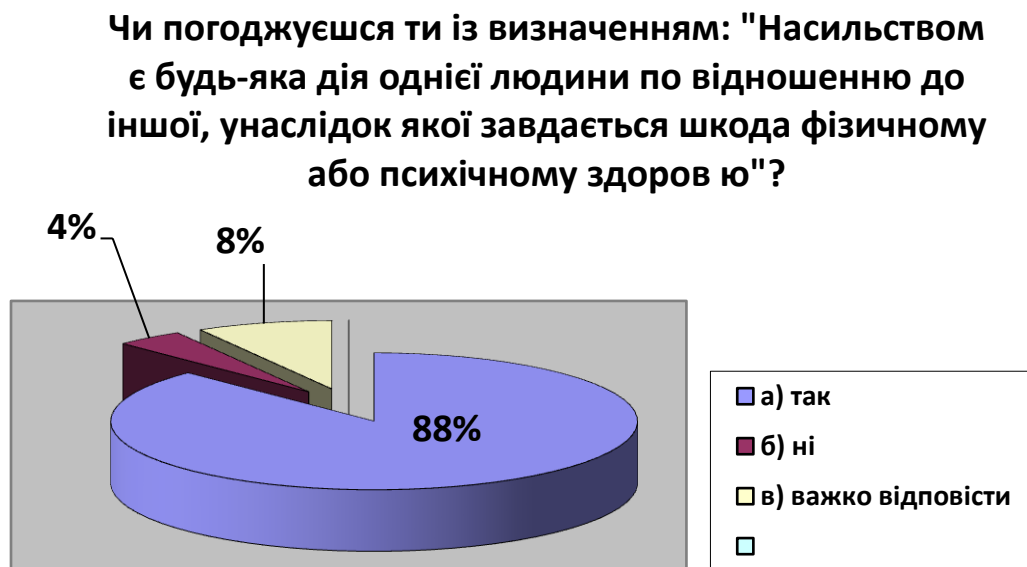

Рис. 2.4. Розподіл відповідей респондентів щодо уточнення змісту поняття «насильство»

Результати опитування показали, що ліцеїсти мають досить точне уявлення про фізичне, сексуальне та трохи гірше – про психологічне насильство, а такий вид насильства як економічне знайомий лише незначній частині дітей. Цей факт, за свідченням Р. Іванченка і В. Соловйова [61], є досить характерним для нашої країни загалом. Таким чином, підлітки засвідчують обізнаність і розуміння пріоритетів щодо ідентифікації різних видів насильства, визнаних державою. Ця картина ілюструється наведеними нижче даними (див. рис. 2. 5.). Відсотки за кожною категорією розраховувались від загальної кількості респондентів.

Які види насильства тобі відомі?

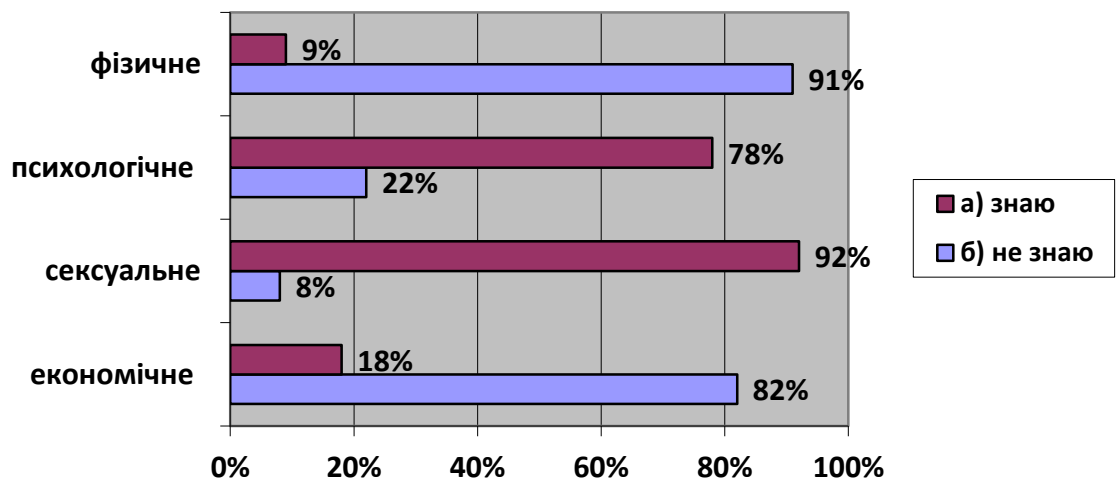

Рис. 2.5. Розподіл відповідей респондентів на питання «Які види насильства тобі відомі?»

Ідентифікація представлених форм насильства як таких серед респондентів-ліцеїстів розподілилася наступним чином: переважна більшість опитаних вважають насильством побиття (96, 1 %), приниження (84, 95 %) та сексуальні домагання (88, 6 %); образи та позбавлення їжі відносять до проявів насильства 67,5% та 69 % опитаних відповідно; псування чужого майна, ігнорування почуттів і потреб іншої людини визначають як насильство 47,3 % та 40,1 % респондентів відповідно; представлені у анкеті форми психологічного насильства могла ідентифікувати менша половина опитуваних: «навішування ярликів» (51. 8 %), використання прізвиськ (36, 7 %) і сварки (31 %) (респонденти мали можливість дати кілька відповідей, відсотки для кожної категорії розраховувались від загальної кількості учасників опитування) (див. рис. 2.6).

Що із зазначеного нижче ти відносиш до насильства?

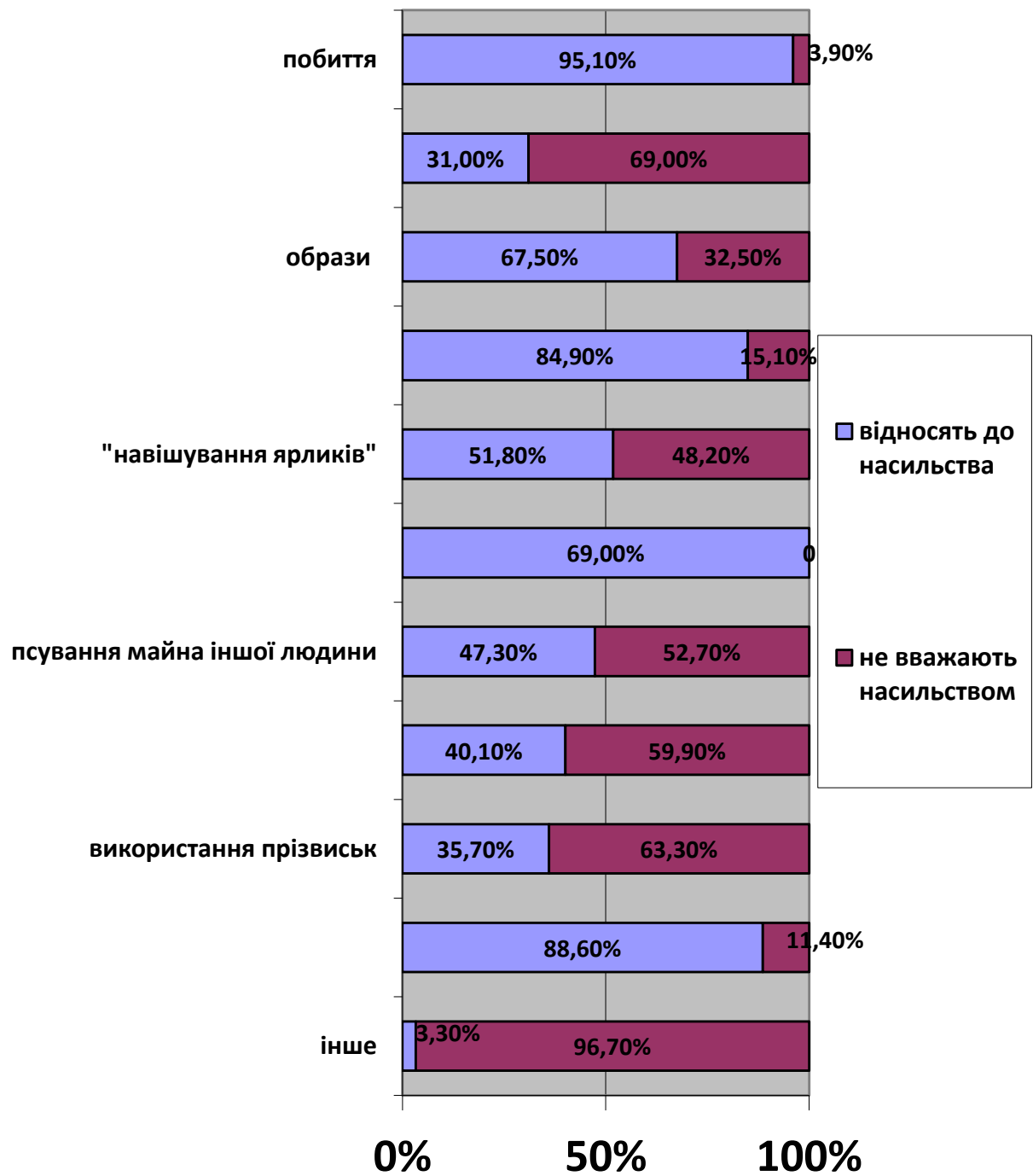

Рис. 2.6. Розподіл відповідей респондентів щодо розуміння ними різних форм насильства

На питання «Чи зазнавав ти насильства?» позитивно відповіло 37% з опитаних ліцеїстів. Водночас заперечили даний факт 55% респондентів, а 8% з них не змогли визначитися з відповіддю (див. рис. 2.7).

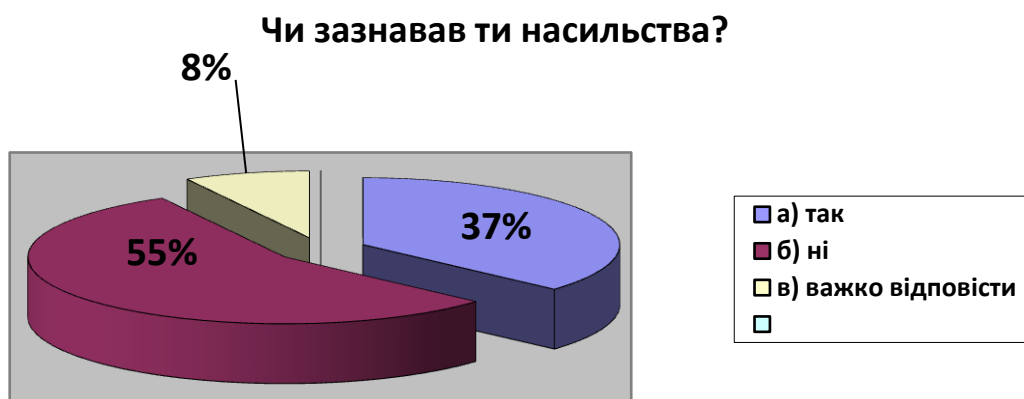

Рис. 2.7. Розподіл відповідей респондентів на питання «Чи зазнавав ти насильства?»

Отже, як видно з рисунку 2.7, щонайменше 37 % з опитаних неповнолітніх є постраждалими від насильства, що засвідчує активізацію окресленої проблеми, а також високий рівень агресії в суспільстві.

Місцем, де ліцеїсти найчастіше зазнають насильства у переважній більшості є вулиця (76 %), 8 % респондентів згодні із фактом потерпання від насильства у ліцеї, 8 % – в родині, ще 8 % опитаних означили у відповідях варіант «інші місця» (див. рис. 2.8). Це означає, що проблема насильницької поведінки серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів дійсно присутня і потребує вирішення.

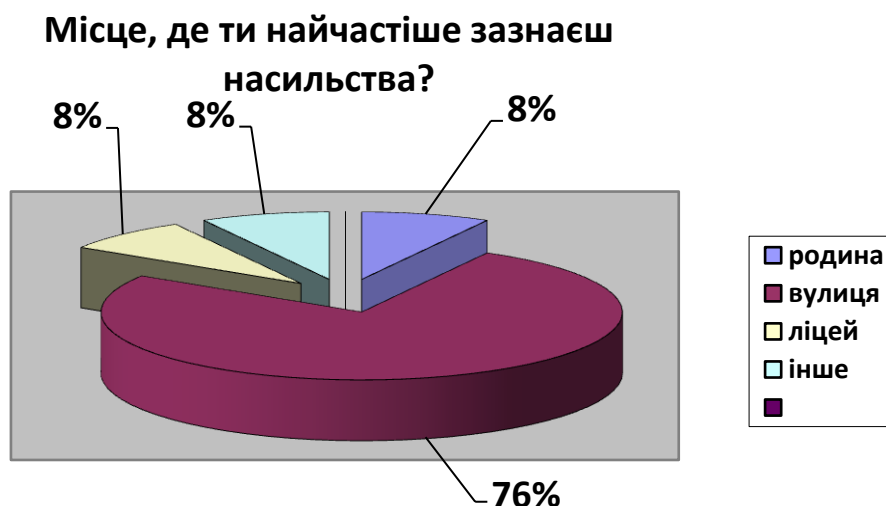

Рис. 2.8. Розподіл відповідей респондентів на питання «Місце, де ти найчастіше зазнаєш насильства?»

Серед ліцейстів, які вказали, що особисто стикалися із проявами насильства у спортивному ліцей-інтернаті (8 % від опитуваних), розподіл форм насильства у даному закладі виявився наступним: 92 % – словесні образи, 76 % – запотиличники, 44 % – використання образливих прізвиськ, 24 % – копняки, 17 % – приниження, 8 % – псування майна (див. рис. 2.9). (респонденти мали можливість дати кілька відповідей, відсотки для кожної категорії розраховувались від загальної кількості учасників опитування).

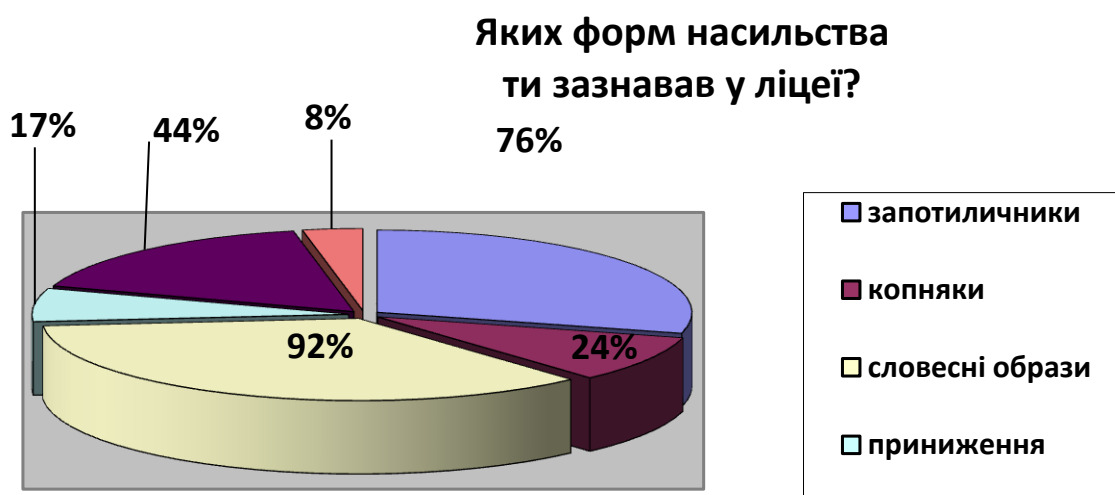

Рис. 2.9. Розподіл відповідей респондентів на питання «Яких форм насильства ти зазнавав у ліцеї?»

На питання «Хто, на твою думку, частіше чинить насильство у ліцеї?» 55 % ліцеїстів зазначили – однолітки, 63 % – старші учні, 8 % – вчителі, 8 % – тренери, 30 % – я сам (респонденти мали можливість дати кілька відповідей, відсотки для кожної категорії розраховувались від загальної кількості учасників опитування) (див. рис. 2.10). Як бачимо, ліцеїсти досить відверто відзначали і свій особистий внесок у загальну ситуацію із насильством у ліцеї. Це свідчить про підвищення міри усвідомлення своїх дій та їх наслідків, але також і про складність контролю над ними. Тобто значна кількість дітей визнає свою відповідальність і, відповідно, потребує спеціальної допомоги. Водночас, співставлення показників виявленої анкетуванням кількості постраждалих від насильства у ліцеї та виявленої кількості осіб, з числа опитуваних, які визнали себе суб'єктами насильницької поведінки свідчить про деяку невідповідність виявлених показників: 8 % жертв насильства і, водночас, 30 % – суб'єкти насильства. На нашу думку, зазначений факт свідчить про вплив стереотипу, за яким, у межах стандартів спортивної субкультури, визнати себе постраждалим означає стати ще слабшим. З огляду на зазначене, таким показником, що більш реально відображає ступінь поширеності явища насильства серед учнів спортивного ліцею-інтернату «Барса», вважаємо, показник у 30 %.

Хто, на твою думку, частіше чинить насильство у ліцеї?

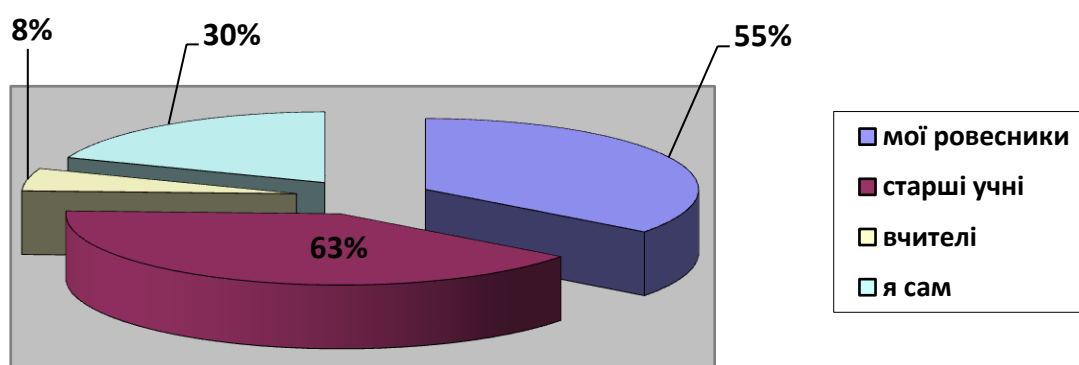

Рис. 2.10. Розподіл відповідей респондентів на питання «Хто, на твою думку, частіше чинить насильство у ліцеї?»

На наступне питання, «На твою думку, у яких освітніх закладах більшою

мірою здійснюється насильство?», 77 % опитаних ліцеїстів зазначили, що насильство більшою мірою здійснюється у школі, а 23 % респондентів визначили таким закладом є спортивний ліцей-інтернат (див. рис. 2.11). Це може означати, що ті ліцеїсти, які зазначили ліцей освітнім закладом, у якому більшою мірою здійснюється насильство, і є власне тими особами, хто зазнає насильства у своєму освітньому закладі.

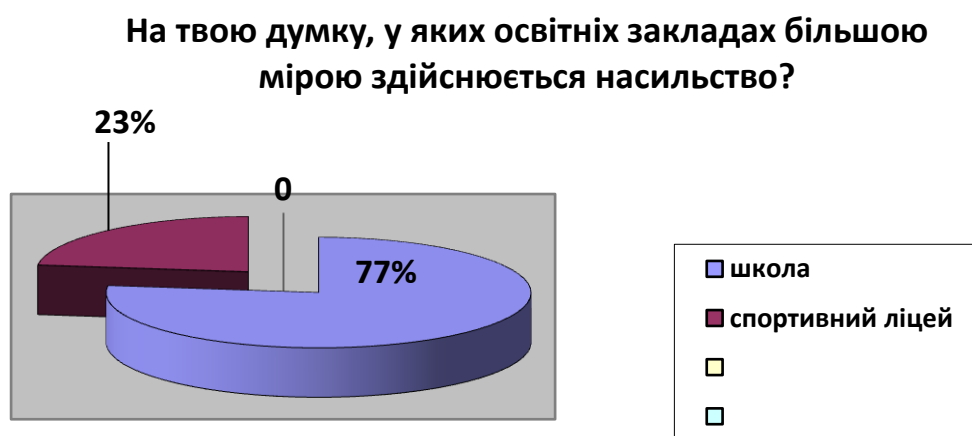

Рис. 2.11. Розподіл відповідей респондентів на питання «На твою думку, у яких освітніх закладах більшою мірою здійснюється насильство?»

Із аналізу відповідей респондентів на питання «До кого ти можеш звернутися по допомогу, щоб захиститися від насильства?» ми бачимо, що ліцеїсти покладаються, переважно, на власних друзів (84 % відповідей); по допомогу до практичного психолога та соціального педагога можуть звернутися 24 % і 20 % опитаних відповідно; 40 % респондентів зазначили, що взагалі ні до кого по допомогу не звертаються; ніхто з ліцеїстів не зазначив, що звертається по допомогу до вчителів/вихователів і лише 12 % опитаних зазначили, що звертаються до батьків (респонденти мали можливість дати кілька відповідей, відсотки для кожної категорії розраховувались від загальної кількості учасників опитування) (див. рис. 2.12).

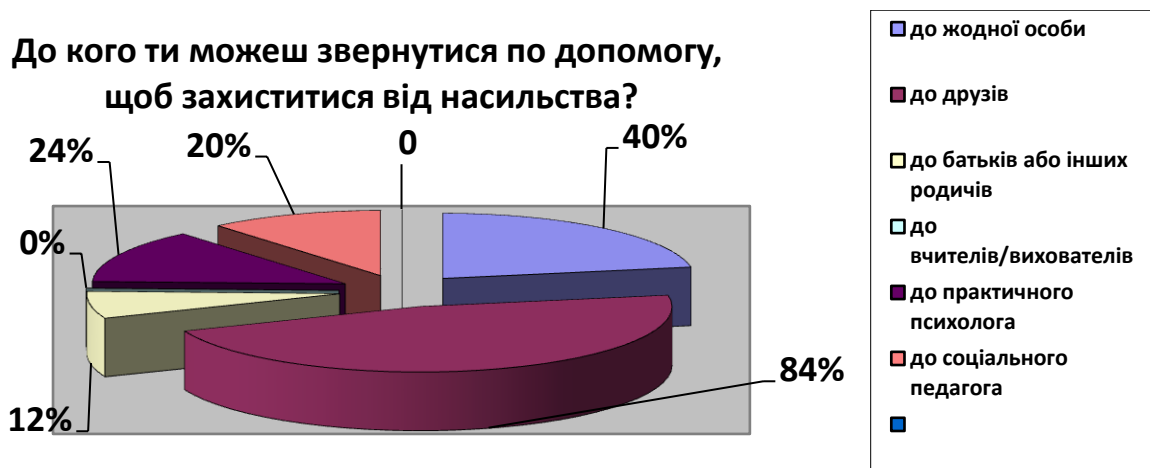

Рис. 2.12. Розподіл відповідей респондентів на питання «До кого ти можеш звернутися по допомогу, щоб захиститися від насильства?»

Переважна більшість опитаних ліцеїстів зазначила, що відповідне інформування щодо способів запобігання насильству і отримання можливої допомоги у ліцеї здійснюється (80 % респондентів). Водночас той факт, що 20 % респондентів вважають, що їх не інформують про це (див. рис. 2.13), свідчить про необхідність активізації такої роботи з боку педагогічного складу, психологічної служби та адміністрації ліцею. Тобто, насамперед, перегляду потребують наявні способи та методи інформування у контексті впровадження інтерактивних форм, а також увага до максимального залучення усіх ліцеїстів спортивного ліцею-інтернату до такого інформування.

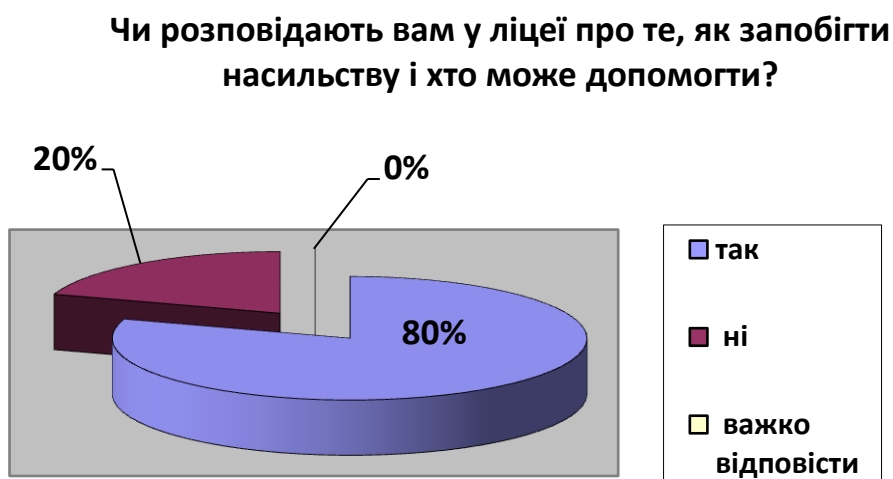

Рис. 2.13. Розподіл відповідей респондентів на питання наявності інформування у ліцеї щодо проблеми насильства та різновидів допомоги у таких випадках

Із відповідей опитаних ліцеїстів на запитання «У який спосіб здійснюється інформування у вашому ліцеї щодо насильства та різновидів допомоги у таких випадках?» ми бачимо, що найпоширенішими формами, які застосовує педагогічний колектив ліцею для інформування про насильство та можливі види допомоги ліцеїстам, постраждалим від насильства, є: зустрічі з психологом (80 % відповідей) та спеціальні виховні години (78 % відповідей). Менш поширеними є зустрічі із соціальним педагогом (49 % відповідей) та спеціальні стенди (50 % відповідей) (див. рис. 2.14). Серед інших джерел інформації ліцеїсти також зазначають батьків, родичів, друзів та самих себе. У наведеній нижче діаграмі відображено результати опитування з цього питання (ліцеїсти мали можливість надати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей здійснювався від загальної кількості учасників опитування).

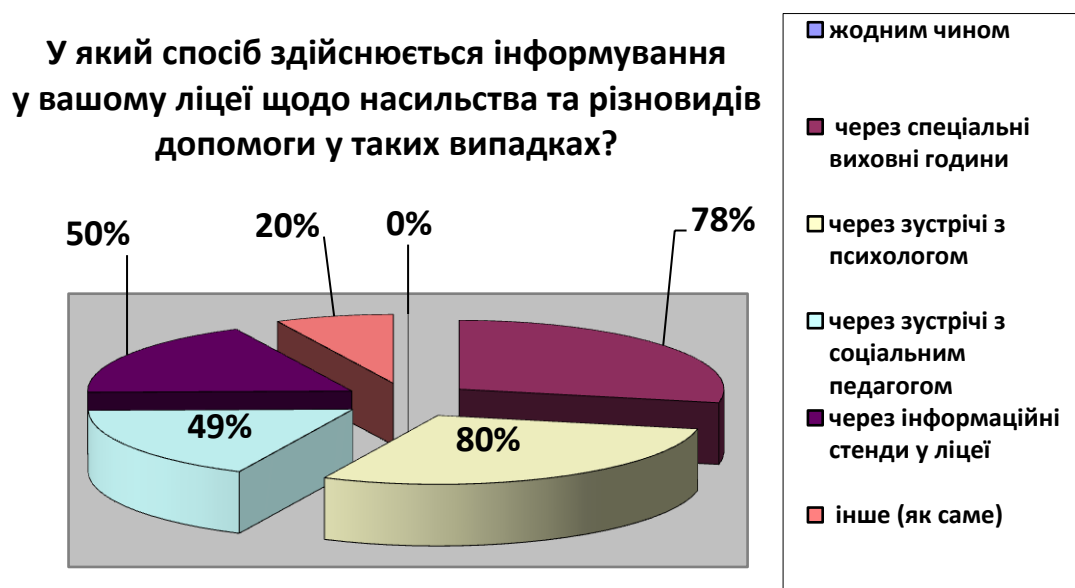

Рис. 2.14. Розподіл відповідей респондентів на питання «У який спосіб здійснюється інформування у вашому ліцеї щодо насильства та різновидів допомоги у таких випадках?»

Відповіді ліцеїстів-респондентів на запитання «Які ти можеш зазначити суб'єкти роботи у ліцеї щодо запобігання проявам насильства?» розподілилися таким чином: 79 % ліцеїстів зазначили роботу психологічної служби, 55 % –

діяльність вихователів, 36% – вплив учителів. Інших суб'єктів роботи у ліцеї щодо запобігання проявам насильства, у результаті опитування, виявлено не було (див. рис. 2.15). У наведеній нижче діаграмі відображено результати опитування з цього питання (ліцеїсти мали можливість надати кілька відповідей, розрахунок відсотків для кожної категорії відповідей здійснювався від загальної кількості учасників опитування).

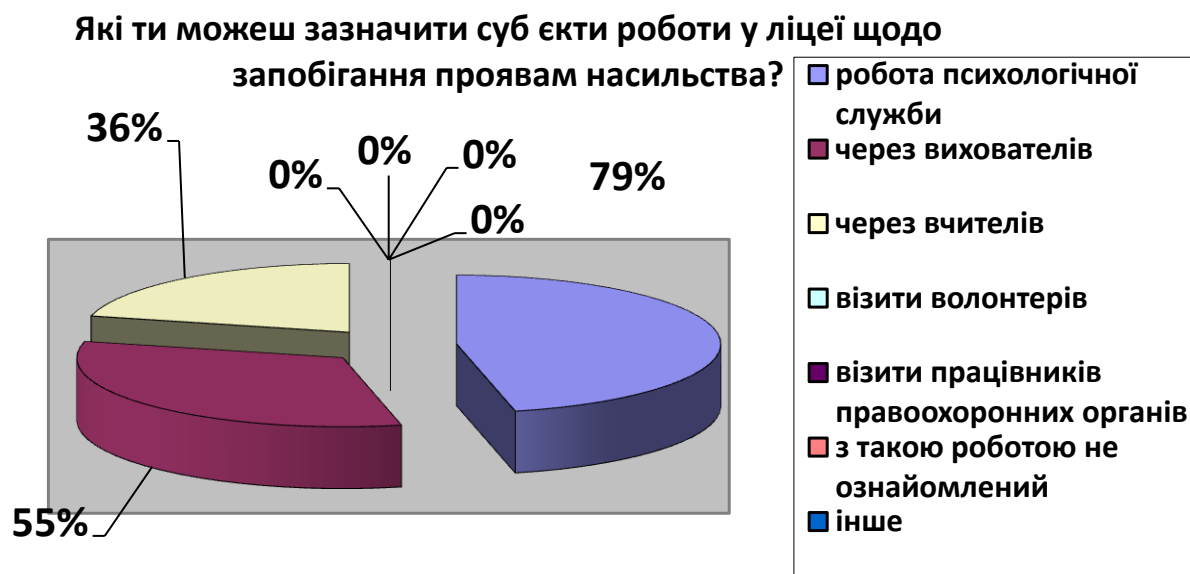

Рис. 2.15. Розподіл відповідей респондентів на питання «Які ти можеш зазначити суб'єкти роботи у ліцеї щодо запобігання проявам насильства?»

Узагальнюючи і підсумовуючи отримані дані, можна зробити висновок про те, що ліцеїсти знають що таке насильство, але не всі з них чітко ідентифікують його види. Результати діагностичного дослідження свідчать, що серед ліцеїстів є ті, які зазнавали насильства та що в більшості випадків його здійснювали старші учні і однолітки ліцеїстів. Цікавим є той факт, що деякі ліцеїсти – постраждалі насильства досить відверто відзначали і свій особистий внесок у загальну ситуацію із поширенням насильства у ліцеї. Тобто значна кількість дітей визнає свою відповідальність і, відповідно, потребує спеціальної допомоги.

За відповідями ліцеїстів можна скласти наступний перелік найпоширеніших проявів насильства, якого вони зазнають: словесні образи,

запотиличники, використання образливих прізвиськ, приниження. На основі цього можна зробити висновок, що найпоширенішим видом насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів є психологічне насильство, прояви фізичного насильства також мають місце у ліцеї, але меншою мірою. Такий перелік є відправною точкою для планування роботи щодо попередження проявів насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів.

З відповідей ліцеїстів також видно, що профілактична робота у спортивному ліцеї-інтернаті здійснюється, але у більшості випадків вона не є комплексною, тому потребує вдосконалення.

Отже, здійснивши експериментальне дослідження інтерпретації учнями ліцеїв-інтернатів спортивного профілю поняття «насильство» та проявів серед них насильницької поведінки, можна зробити висновок: ліцеїсти обізнані з феноменом насильства, але не всі з них чітко ідентифікують його різновиди; найпоширенішими формами проявів насильства серед зазначеної категорії учнів є словесні образи, використання образливих прізвиськ, запотиличники, приниження; профілактична робота у спортивному ліцеї-інтернаті здійснюється, але потребує вдосконалення.

2. 2. Технології соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю

Як було з'ясовано у підрозділі 1. 1. нашого магістерського дослідження, попри значний науковий фонд щодо висвітлення проблеми насильства в освітніх навчально-виховних закладах, насильство серед учнів загальноосвітніх закладів інтернатного типу, зокрема ліцеїв-інтернатів спортивного профілю, не стало предметом спеціального наукового пошуку, а тому науковцями не був визначений комплекс технологій профілактики насильства серед учнів цієї категорії загальноосвітніх закладів.

Проведений нами теоретичний аналіз наукових джерел засвідчив актуальність проблеми соціально-педагогічної роботи щодо профілактики

наси́льства серед учнів освітніх закладів як у теоретичному, так і у практичному аспектах. Нами з'ясовано, що зусилля багатьох науковців (П. Гельвіна, В. Ролінського, П. Смітта, А. Чернякової та ін.), роботи яких присвячено дослідженню окресленого кола питань, спрямовані на обґрунтування та оновлення технологій, що покликані забезпечити ефективність соціально-педагогічної роботи з профілактики насильства серед учнів освітніх закладів. Ми, у свою чергу, проаналізуємо зміст технологій соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів освітніх закладів та визначимо їх ефективність і продуктивність застосування для профілактики насильства серед учнів у контексті соціокультурного середовища спортивного ліцею-інтернату.

Насамперед, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на визначенні змісту понять «технології», «педагогічні технології», «соціальні технології» та «соціально-педагогічні технології».

Аналіз наукових розвідок щодо визначення змісту поняття «технологія» дозволяє стверджувати, що дане поняття використовується у різних значеннях. З одного боку, «технологія» – це способи матеріалізації трудових функцій людини, її знань, навичок і досвіду щодо перетворення предмету праці або соціальної діяльності. З іншого боку, «технологія» – це практична діяльність, що характеризується раціональною послідовністю використання обладнання з метою досягнення якісних результатів праці. У широкому розумінні, «технологія» (tehne – «мистецтво», «ремесло», «наука», logos – «поняття», «вчення») – це спосіб здійснення діяльності на основі її раціонального розчленовування на процедури і операції з їх подальшою координацією і вибором оптимальних засобів і методів їх виконання [49, 110].

На нашу думку, більш широко зміст поняття «технологія» розкриває «Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій», зазначаючи, що це – форма реалізації людського інтелекту, сфокусованого на розв'язанні значущих проблем буття; комплекс виробничих методів і процесів у визначеній галузі, а також фундаментальний опис способів виробництва. Універсаліями технологій

дослідники визначають: процесуальність як єдність цілей, змісту, форм і результатів діяльності; упорядковану сукупність методів зміни об'єкта; моделювання процесів зміни [46].

Отже, виходячи з вищезазначеного, можемо зробити висновок, що: 1) термін «технологія» прийшов у педагогіку з технічних наук; 2) технологія – це засіб перетворення будь-чого; 3) основу технологій складає алгоритм дій (операцій).

Одним із різновидів технологій є педагогічні технології. У сучасній педагогічній науці наявні різні точки зору щодо тлумачення змісту поняття «педагогічна технологія». М. Богданова визначає педагогічну технологію як сукупність і порядок функціонування усіх особистісних, інструментальних та методологічних засобів, тобто певну алгоритмізацію спільної навчально-виховної діяльності [16, 101].

Впровадження в педагогіку системного способу мислення відображено у визначеннях змісту поняття «педагогічна технологія», запропонованих В. Безпалько і М. Галагузовою:

- «проект певної моделі педагогічної системи реалізованої на практиці, а також спеціально організований процес, котрий передбачає визначення найбільш раціональних засобів реалізації поставлених цілей» [12, 87];

- «системний аналіз, відбір, конструювання і контроль усіх компонентів педагогічного процесу з метою досягнення кінцевого результату» [26, 320].

В останні десятиліття поняття «технологія» активно використовується в управлінні, менеджменті, педагогіці та інших галузях. Наразі активно формується поняття «соціальна технологія». У контексті соціально-педагогічної роботи, соціальна технологія визначається як розробка методів і методик результативного і раціонального цілеспрямованого соціального впливу, які застосовуються соціальними службами, окремими закладами соціального обслуговування і соціальними працівниками для вирішення соціальних проблем і забезпечення соціального захисту населення [151].

У науковій літературі існує множина визначень змісту поняття «соціальна технологія»: «діяльність, у результаті якої досягається поставлена мета і змінюється об'єкт діяльності» (Н. Стефанов) [146]; «елемент механізму управління» (В. Афанас'єв) [139]; «сукупність знань про способи і засоби організації соціальних процесів, самі ці дії, що дозволяють досягти поставленої мети» (А. Зайцев) [50]; «кінцевий продукт соціального проектування, необхідний для забезпечення процесів відтворення і здійснення діяльності: типових процедур управління, методик підбору і оцінки управлінських кадрів, сценаріїв проведення імітаційних ділових ігор» (В. Дудченко, В. Макаревич) [41]; «своєрідний механізм поєднання соціологічних знань і соціальних ресурсів з умовами їхньої реалізації» (В. Патрушев) [60]; «наука про сукупність способів соціальної дії на людину» (Л. Дятченко) [42]; «процес спрямованого впливу на соціальний об'єкт» (Н. Данакін) [34].

«Енциклопедія для фахівців соціальної сфери» також розкриває поняття «соціальні технології» і визначає його зміст як сукупність методів, прийомів і впливів, що застосовуються для досягнення мети соціального розвитку [44, 510].

Огляд наявних точок зору щодо визначення змісту поняття «соціальна технологія» дозволяє зробити висновок, що це технологія, у якій вихідним і кінцевим результатом є людина, а основними параметрами вимірювання – її якості та властивості.

На перетині соціальних і педагогічних технологій науковці виділяють такий їх різновид, як соціально-педагогічні технології. А. Капська визначає зміст поняття «соціально-педагогічна технологія» через їх суб'єкта: «способи взаємодії соціального педагога/соціального працівника із клієнтом, що забезпечують його соціалізацію (самовизначення і саморозвиток) у наявних чи спеціально створюваних умовах» [138, 163].

З точки зору програмного підходу тлумачить зміст поняття «соціально-педагогічні технології» В. Нікітін: «особливого роду програма діяльності

соціального педагога, його співробітництво з індивідом чи соціальною групою у визначених умовах» [132, 110].

Як впливає з наведених визначень, стрижневою складовою змісту поняття «соціально-педагогічні технології» є поняття «способи», за допомогою яких забезпечують саморозвиток та самореалізація особистості.

На підставі аналізу різних підходів до формулювання сутності технології соціально-педагогічної діяльності, у «Малій енциклопедії соціального педагога» зазначено, що це практична діяльність соціального педагога, для якої характерна раціональна послідовність використання різних методів і засобів з метою досягнення ефективних результатів [54, 294].

Таким чином, сутність соціально-педагогічної технології полягає в операціоналізації процесу надання послуг і соціально-педагогічної допомоги, створенні алгоритму взаємодії соціального педагога з клієнтом. У кожному з випадків мета буде визначатися відповідно до потреб клієнта: допомога в адаптуванні у новому середовищі або формування навичок спілкування чи подолання наслідків жорстокого поводження та інше. Мета, у свою чергу, зумовлює зміст діяльності, методи її реалізації та форми організації, що є узалежненими між собою. Мета соціально-педагогічної діяльності та її кінцевий результат деєрмінуються тим, наскільки правильно визначений зміст, методи і форми організації діяльності. Відповідно, соціально-педагогічна технологія, як певна сукупність прийомів і методів впливу, має власну структуру: визначення мети, вибір релевантного рішення, організація ефективного соціального впливу, аналіз результатів

Долідники С. Харченко, Н. Краснова, Л. Харченко зазначають на характерних рисах соціально-педагогічної технології:

- 1) універсальність (можливість застосування на різних за специфікою об'єктах, для вирішення подібних або часто виникаючих завдань);
- 2) конструктивність (націленість на вирішення конкретних проблем перевіреними та обґрунтованими способами);
- 3) результативність (орієнтація на кінцевий результат, що перевіряється);

- 4) оперативність (можливість реалізувати технологію в оптимальний термін);
- 5) відносна простота (наявність проміжних етапів й операцій, доступність для фахівця певної кваліфікації);
- 6) надійність (наявність деякого запасу міцності, механізму, що дублюється);
- 7) гнучкість (здатність до адаптації в умовах, що змінюються) [157, 196].

Отже, як бачимо, технології соціально-педагогічної діяльності інтегрують у собі якості соціальної та педагогічної технологій.

Здійснивши аналіз результатів наукових розвідок щодо проблеми визначення змісту поняття «технології», ми спробували виокремити зміст поняття «технології соціально-педагогічної профілактики насильства» – це раціональна послідовність використання різних методів, засобів соціально-педагогічного впливу на свідомість та поведінку клієнтів з метою запобігання здійсненню насильницької поведінки.

Проаналізувавши досить широкий спектр як вітчизняної, так і зарубіжної наукової літератури, ми виокремили актуальні, на нашу думку, для учнів спортивних ліцеїв-інтернатів, у контексті проблеми профілактики насильства, соціально-педагогічні технології: особистісно-орієнтована технологія, технологія «рівний – рівному», технологія соціальної реклами, технологія «форум-театр» та ігрова технологія, а саме – настільні просвітницько-профілактичні ігри.

Особистісно-орієнтована соціально-педагогічна технологія, за Є. Степановим – це методологічна орієнтація в педагогічній, соціально-педагогічній діяльності, яка дозволяє, засобами опори на систему взаємопов'язаних понять, ідей і способів дій, забезпечити і підтримати процеси самопізнання і самореалізації особистості дитини, розвиток її неповторної індивідуальності [148].

У цій технології дитина – суб'єкт взаємодії, а суб'єкт – це індивід чи група, які характеризуються усвідомленою творчою активністю і свободою у пізнанні, перетворенні себе та навколишньої дійсності.

Вивчаючи проблему особистісно-орієнтованої технології, С. Подмазін виокремлює такі її принципи: самоактуалізації, індивідуальності, суб'єктності, вибору, творчості та успіху, довіри та підтримки [98].

Також С. Подмазін зазначає, що в особистісно-орієнтованій технології використовуються такі методи і прийоми, як: діалогічність, діяльнісно-творчий характер, спрямованість на підтримку індивідуального розвитку дитини, надання дитині необхідного простору, свободи для прийняття самостійних рішень, творчості, вибору змісту і способів навчання та поведінки [Там само].

З учнями освітніх навчально-виховних закладів ця технологія реалізується через:

- 1) визначення мети просвіти у формі рольової перспективи і завдань, спонукання до самоаналізу, самооцінки, самопізнання;
- 2) роботу творчих груп, наявність варіативних навчальних планів, програм, лекційних занять і змодельованих проблемних ситуацій;
- 3) опис ситуацій і типів професійно-педагогічних дій і прийомів спілкування;
- 4) включення власного досвіду тих, хто навчається поведінці, у зміст навчання;
- 5) індивідуальний темп і стиль просвіти;
- 6) врахування стану емоційно-позитивної напруги учнів; авансування успіху, активізація особистісної та інтелектуальної взаємодії; задоволення пізнавальних потреб у самореалізації;
- 7) застосування знань на практиці;
- 8) комфортне освітнє середовище;
- 9) діалог, дискусію, обмін думками, враженнями;
- 10) рефлексію;
- 11) демократичні форми організації педагогічної взаємодії;
- 12) поєднання індивідуальної роботи і роботи в мікрогрупах;
- 13) наявність альтернативи вибору рішення запропонованої задачі, точки зору, варіанту [125, 127].

На нашу думку, особистісно-орієнтована технологія є продуктивною щодо профілактики насильства серед учнів в умовах соціально-педагогічного

середовища спортивного ліцею-інтернату, однією з провідних характеристик якого є жорстка вертикаль підлеглості, у якій пересічний ліцеїст знаходиться на найнижчому її щаблі. Саме використовуючи цю технологію соціальний педагог створює для учня такі умови, за яких він стає суб'єктом взаємодії, і при цьому характеризується усвідомленою і творчою активністю, а також свободою у пізнанні й перетворенні себе та навколишньої дійсності. А це, у свою чергу, сприяє формуванню в учнів спортивних ліцеїв-інтернатів навичок відповідальної поведінки, зокрема – здійсненню внутрішньої саморегуляції у ставленні до проблеми насильства.

Застосування соціальним педагогом особистісно-орієнтованої технології у профілактиці насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів допоможе йому успішно розв'язувати педагогічні задачі, які стосуються даного явища, зробити навчання і виховання більш прогнозованими і керованими процесами. Також при використанні даної технології, у процесі спільної діяльності соціального педагога й учнів спортивних ліцеїв-інтернатів забезпечуються умови для розвитку і саморозвитку їх особистісних якостей з метою закріплення просоціальних прагнень ліцеїстів.

Наступною, на наш погляд, актуальною технологією профілактики насильства серед учнів є технологія «рівний-рівному». Суть поняття технології «рівний – рівному» полягає у наданні інформації соціальній групі, людям, рівним за певною ознакою (в нашому випадку, це учні спортивного ліцею-інтернату).

Навчання рівних рівними – метод, засобами якого меншість із рівних між собою людей намагається вплинути на більшість через надання інформації за для позитивних змін [55; 56].

Технологія «рівний – рівному» вимагає спеціальної підготовки активістів із числа тих, хто найкраще опанував навчання, продуктивно і творчо виявив себе у взаємодії з соціальним педагогом та досяг соціального визнання [75, 6]. На нашу думку, технологія «рівний – рівному» дозволяє кожному побути лідером у педагогічно доцільному напрямі та самореалізуватись.

Соціально-педагогічна технологія «рівний – рівному», як сукупність низки послідовних дій, спрямованих на досягнення результату, базується на принципах: добровільності, позитивності, відповідальності, «навчаючи – вчуся», партнерського спілкування [56, 58].

Предметом роботи технології «рівний – рівному», у контексті профілактики насильства серед дітей, можуть бути:

- 1) права дітей, їх захист;
- 2) установи і особи, які захищають дітей, надають їм підтримку і допомогу;
- 3) навички спілкування з дорослими, дітьми;
- 4) навички відмови у тому, що є маніпуляцією;
- 5) навчання самозахисту в дитячому середовищі, сім'ї, на стадії підліткових побачень, у навчальному закладі;
- 6) права та обов'язки батьків, педагогів, їх відповідальність;
- 7) побудова міжособистісних стосунків;
- 8) формування толерантності [105].

Високий потенціал ефективності застосування технології «рівний – рівному» у профілактиці насильства серед учнів визначається тим, що вона:

- 1) дозволяє учням опановувати нові соціальні ролі у процесі просвіти однолітків;
- 2) спрямована на деконструкцію комунікативних перешкод між «трансляторами» та «приймачами» інформації ціннісного змісту;
- 3) спонукає до самостійного розв'язання низки проблем учнями, що же бути зразком і для інших;
- 4) сприяє формуванню відповідальності, комунікативних, організаторських, проектувальних, гностичних, конструктивних умінь, які є важливими складовими життєвих умінь і навичок;
- 5) дозволяє поширити набуті знання про насильство [55].

Також, слід наголосити, що технологія «рівний – рівному», за своєю сутністю, є тренінговою. Українська дослідниця О. Безпалько трактує зміст поняття «тренінг» як форму соціально-педагогічної діяльності, спрямовану на

набуття життєвої компетентності шляхом збагачення як знаннями, так і життєво-практичним та емоційно-особистісним досвідом завдяки використанню інтерактивних засобів навчання [9, 23].

Ми вважаємо, що технологія «рівний – рівному» також є ефективною щодо профілактики насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів. Її ефективність, у даному випадку, насамперед, полягає у тому, що профілактична робота здійснюється у форматі навчання однолітків однолітками, тобто: ліцеїсти будь-якого курсу, залежно від особистісних характеристик, можуть ставати тренерами і сприяти оволодінню знаннями та набуттю соціального досвіду іншими ліцеїстами. Це сприяє розбудові атмосфери довіри серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів (зокрема – через подолання бар'єрів відчуження між ліцеїстами різних курсів), культивуванню ненасильницької поведінки через активізацію партнерського/наставницького стилю спілкування, удосконалення емоційно-вольових, комунікативних, організаторських умінь і навичок, які сприяють попередженню насильницької поведінки.

Також технологія «рівний – рівному», у визначеному нами аспекті, є ефективною тому, що дає змогу не «повчати» учнів через інформаційний примус (пряма дидактика формування уявлень про ненасильницьку поведінку не дає позитивних результатів), а надавати достовірну інформацію, ураховуючи вікову мотивацію щодо потреб активної взаємодії.

Технологія «рівний – рівному», як спосіб навчання однолітків та людей, рівних за певними ознаками, має свої переваги, які забезпечують ефективність і продуктивність профілактики насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів, а саме: безперервність інформаційного обміну в молодіжному середовищі; урахування знань, цінностей і вимог соціальної групи, у якій здійснюється спілкування; високий ступінь довіри; рівність у взаєминах; схожий внутрішній світ, досвід, схоже ставлення до проблеми насильства; наближений рівень (освітній, культурний, соціальний тощо); підвищена самооцінка та впевненість у собі, почуття власної гідності та віри в себе не

тільки у підлітків-інструкторів, які виступають у ролі педагога, а й у тих, з ким вони працюють.

Ще однією актуальною технологією профілактики насильства серед учнів є технологія соціальної реклами і соціальні інформаційні кампанії, які належать до первинних засобів профілактики, адже метою соціальної реклами є зміна ставлення суспільства або окремих його представників до проблеми чи групи людей (у нашому дослідженні це – проблема насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів), а в перспективі – створення нових соціальних цінностей [3]. Соціальна реклама може бути розрахована на широку аудиторію, проте цільові групи можуть розрізнятися за віковим принципом, статтю, соціальними ролями, професією, місцем проживання, за ознаками здоров'я, залежно від цільової групи обираються засоби, методи та форми донесення інформації, повідомлення.

Українська дослідниця О. Безпалько визначає соціальну рекламу як інформацію будь-якого вигляду, розповсюджену в будь-якій формі, яка спрямована на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей і поширення якої не має на меті отримання прибутку [54, 217].

Виходячи з визначення, запропонованого Г. Ніколайшвілі, соціальна реклама тлумачиться як різновид комунікації, орієнтований на привернення уваги до проблем суспільства та його моральних цінностей [87]. Тобто головна функція соціальної реклами пов'язана з актуалізацією соціальних проблем і цінностей суспільства.

Засоби та інструменти, за допомогою яких реклама впливає на суспільство є різноманітними: різноманітна поліграфічна продукція; зовнішня реклама; преса; реклама на радіо та телебаченні; реклама в Інтернеті; реклама в мережі мобільного зв'язку; проведення будь-яких акцій та заходів; нетрадиційні види реклами (повітряні кульки, білети та рахунки, сувеніри тощо).

У контексті проблеми профілактики насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів нами технологія соціальної реклами була виокремлена тому,

що вона, на нашу думку, є ефективною і продуктивною щодо профілактики насильства серед учнів в умовах соціально-педагогічного середовища спортивних ліцеїв-інтернатів. Адже соціальний педагог спортивного ліцею-інтернату, організовуючи поширення інформації про насильство та його наслідки у форматі соціальної реклами, може забезпечити: створення специфічного середовища, завдяки якому ліцеїсти, попри умови інтернатного режиму навчання, зможуть задовольняти потребу у активній соціальній співпричетності соціальному загалу та відчувати себе зануреними у більш теплу, яскраву психолого-педагогічну атмосферу; врахування особливостей мотиваційного поля ліцеїстів та використання відповідних ефективних мотиваційних механізмів; чітке ідентифікування ліцеїстами та представниками викладацького складу проблеми насильства у соціокультурному середовищі спортивного ліцею як результату деструктивних агресивних актів; популяризацію ліцеїстами толерантного ставлення до оточуючих.

Ефективність і продуктивність технології соціальної реклами щодо профілактики насильства серед учнів в умовах соціально-педагогічного середовища спортивних ліцеїв-інтернатів також полягає у тому, що вона, як форма рефлексії, володіє широкими можливостями поширення духовних, естетичних, моральних та соціальних цінностей, а також високим мультиплікаційним ефектом.

На наш погляд, актуальною і новітньою технологією соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів військових ліцеїв-інтернатів є також технологія «форум-театр».

Форум-театр – методика інтерактивної роботи з різними прошарками суспільства, спрямована на вирішення соціальних проблем. Головною темою вистав форум-театру є ситуація пригнічення та насильства, тому й сам форум театр спочатку називався «Театр пригнічених» [52, 139].

Сутність методики форум-театру полягає у віднайденні, у рамках запропонованої вистави, спільно із глядачами шляхів розв'язання проблеми чи виходу зі складної життєвої ситуації [43].

Головною метою форум-театру є надання інформації та набуття навичок вирішення існуючої проблеми певної людини / соціальної групи з використанням досвіду інших людей, з підключенням можливостей власного / колективного емоційного інтелекту та попередження виникнення негативних явищ у суспільстві взагалі [83]. Тематику вистав форум-театру можуть бути найрізноманітніші проблеми суспільства, у тому разі – проблема насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів.

Таким чином, сценічна вистава пропонує для розгляду соціальну проблему, а кожний персонаж гри виконує певну соціальну роль. Головний герой – жертва ситуації, інші персонажі – його оточення. Кількість персонажів зумовлена сценарієм, конкретною ситуацією.

Завдяки участі у форум-театрі глядачі набувають нагоду не лише усвідомити негативне явище та його впливи, а й розробити алгоритм, створити модель безпечної і продуктивної поведінки у складній і часто, на перший погляд, безвихідній, ситуації.

Провідна надзадача форум-театру – донести до суспільства потребу залучення кожної людини до розбудови кращого суспільного майбутнього; продемонструвати, що в переважній більшості випадків поліпшення соціальної ситуації в родині, певній соціальній групі, громаді, країні у цілому залежить, насамперед, від них самих. За свідченням К. Руєцького, ця технологія дозволяє ефективно змінювати ситуацію в локальних суспільних групах, при цьому їх спектр може бути дуже широкий: у даний час цей метод успішно застосовується в роботі з дітьми та молоддю, представниками різних соціальних верств і професійних співтовариств [119].

Основними функціями форум-театру К. Руєцький визначає такі:

1. Стимулювання людей до активної діяльності щодо захисту своїх прав, вдосконалення суспільства через зміну своєї поведінки.
2. Допомогти глядачам у виявленні проблеми, активізація дискусії у суспільстві, спрямування громади до просоціальних змін.
3. Особистісний розвиток акторського складу.

4. Задоволення рекреаційних потреб як представників акторської, так і представників глядацької груп [119].

Отже, форум-театр дає можливість не лише «побачити» соціальну проблему та сформулювати негативне ставлення людини до певного деструктивного явища, а і напрацювати спільно навички віднайдення шляхів для вирішення проблеми з використанням як власного досвіду, так і досвіду інших людей, включно з можливостями підсвідомості та емоційного інтелекту.

Технологія «форум-театр» має свої переваги, які забезпечують ефективність профілактики насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів. До даних переваг відносяться такі:

1. Кожна вистава форум-театру унікальна, адже у ній беруть участь не лише актори, а і глядачі. У ході вистави актори розігрують добре знайому глядачам проблемну ситуацію з реального життя (у нашому випадку – проблему насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів), а глядачі упродовж деякого часу «проживають» цю ситуацію, пропускаючи її крізь себе, становлячи себе на місця головних героїв та намагаючись змінити ситуацію на кращу.

2. Виконуючи роль натомість актора, глядач глибше занурюється в емоційні переживання персонажу, відчуваючи результат свого втручання. Спроба власної участі може привести глядача до іншого погляду на проблему та розкрити можливість знаходження іншого виходу з складної ситуації. Аудиторія залучається до переживань, драма акторів стає драмою глядачів.

3. Глядачі, переглядаючи пропоновану інсценізацію та упізнаючи її, мають нагоду оцінити поведінку учасників зі сторони та висловити своє розуміння необхідної зміни поведінки учасників подій для унормування ситуації. Таких способів може бути багато: у кожній особистості є свій власний життєвий досвід, через призму якого шукаються шляхи вирішення проблеми.

4. Однією з особливостей форум-театру є відсутність рекомендацій глядачам про те, як саме необхідно поводитися в ситуації-інсценізації: кожна людина робить свій вибір сама, усвідомлюючи низку можливих наслідків. У

процесі постановки форум-вистави кожен із глядачів може зупинити хід вистави, щоб власним прикладом показати, у який спосіб, на його погляд, можна змінити ситуацію на краще [52, 140].

Ми вважаємо, що технологія «форум-театр» також є ефективною і продуктивною щодо профілактики насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів. Її ефективність, у даному випадку, насамперед, полягає у тому, що вона здійснює формувальний вплив на учнів, який забезпечується багатьма факторами, а саме: майданчик «форум-театру» виступає ретранслятором тих проблем у контексті профілактики насильства серед ліцеїстів, які дітям (надто – через специфіку соціокультурного середовища спортивного ліцею) самотужки важко винести до кола публічного обговорення; під час пошуку позитивного рішення розвивається колективне мислення, набувається досвід обміну думками, застосовується груповий вплив взірця про соціальної взаємодії; набутий досвід позбавляє страху перед несподіваною ситуацією, унаслідок чого знижується рівень агресії; у результаті персоніфікації особистісного переживання через драматичну постанову знижується рівень тривожності, розвивається моральна самостійність, прийоми театралізації забезпечують емоційність дискусії, а отже – підвищують впливовість її змісту на учасників.

Ще однією, на наш погляд, актуальною технологією профілактики насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів є ігрова технологія, зокрема настільна гра як інструмент профілактики негативних явищ у освітньому середовищі, засіб інформування про наслідки небезпечної та ризикованої поведінки та формування моделей безпечної поведінки в ситуаціях ризику; підвищення рівня правової обізнаності і культури та відповідального ставлення як до власного життя і здоров'я, так і оточуючих.

Поняття «ігрова технологія» визначається як сукупність способів, дій, форм та методів ігрової діяльності в умовах ситуацій, спрямованих на встановлення, збереження чи поліпшення соціального функціонування об'єкта, сприяння саморозвитку особистості, реалізації її творчого потенціалу,

здібностей, задатків, а також на відтворення та засвоєння громадського досвіду, у якому складається та вдосконалюється самоврядування поведінкою [23, 37].

Специфіка застосування ігрової діяльності в системі соціально-педагогічної роботи полягає, насамперед, у превентивній, профілактичній, корекційної-розвивальній та соціально-перетворювальній спрямованості гри. Такі ігри можуть бути спрямовані як на як безпосередній розвиток якостей особистості, так і на надання можливостей її учасникам демонстрації творчості, їх соціальних позицій і визначення вірогідних перспектив розвитку. Програвання певних ситуацій, залучення учасників гри до ситуації вибору є реальним шляхом розвитку творчої особистості, а саме таких її якостей, як: творчий інтерес, допитливість, бажання пізнати себе, впевненість у власних силах, творчий оптимізм тощо. Наявність цих показників є характерною ознакою творчої ігрової діяльності [23, 47].

У грі діти, як і дорослі, діють так, як би вони діяли в екстремальних ситуаціях, на межі сил подолання труднощів. Причому такий високий рівень активності досягається ними майже завжди добровільно, без примусу. Тому висока активність, висока емоційна забарвленість гри зумовлює високий ступінь комунікативної відкритості учасників, що підвищує можливості просвітницько-профілактичної роботи. Людина, захопившись грою полишає насторогу та недовіру. Вирішуючи ігрові завдання, вона надзвичайно захоплюється та не готова до активного психоемоційного спротиву. Гра сприяє духовній і фізичній розкутості, зняттю напруги, отриманню відчуття радості від подолання ігрових перешкод [92].

Спеціалісти Всеукраїнського громадського центру «Волонтер», першими в Україні за підтримки Дитячого фонду ООН –ЮНІСЕФ розробили низку настільних просвітницько-профілактичних ігор, у тому разі й таких, що спрямовані на запобігання насильству: «СТОП насильству!» [147].

Провідним завданням настільних просвітницько-профілактичних ігор є забезпечення умов напрацювання гравцями значущого досвіду соціальної

поведінки, який має прикладний аспект і допоможе їм у майбутньому у складних життєвих ситуаціях здійснити вибір [23, 48].

Ігрова технологія також має свої переваги, які забезпечують ефективність і продуктивність профілактики насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів, а саме:

- 1) у грі людина відкривається, втрачає настороженість, недовіру;
- 2) настільні ігри мають високу інформаційну продуктивність;
- 3) стиль подання інформації у іграх, яскравість образів та різноманітність ігрових прийомів дозволяють зацікавити учнів до взаємодії та у процесі гри ненав'язливо сприяють отриманню важливої інформації, а також формуванню установок та моделей безпечної й відповідальної поведінки у ситуаціях ризику (у нашому випадку – ситуація здійснення насильницької поведінки), а також як щодо власного життя і здоров'я, так і життя та здоров'я оточуючих;
- 4) глибокий рівень засвоєння інформації досягається завдяки емоційним переживанням, взаємодії, активізації мислення; можливості аналізу своїх дій, відчуття набуття досвіду; можливість обміну досвідом та думками;
- 5) формується вміння слухати та чути інших, співпрацювати, адже навчання відбувається як через активний обмін досвідом, так і у процесі пасивного спостереження;
- 6) відпрацьовуються вміння здорової конкуренції у процесі здобуття нової інформації та закріплення отриманої;
- 7) застосування різноманіття форм взаємодії надають учасникам можливість у невимушеній формі та атмосфері набувати досвід, розвивати індивідуальні здібності; сприяють активності усіх учасників гри; надають можливість програвати різні моделі поведінки, інші ролі, а отже одержати новий соціальний та особистісний досвід у процесі гри, можливість особистісного росту; стимулюють до активної суспільно-корисної діяльності.

Технологія настільних просвітницько-профілактичних ігор вважається нами ефективною і продуктивною щодо профілактики насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів, насамперед, з огляду на наступні аргументи:

- атмосфера гри, вільного волевиявлення, емоційної розрядки й задоволення спроможна значно знизити психологічний тиск як інтернатної дисципліни, так і «механічної консолідації», а отже – знизити тривожність, агресивність і, як наслідок, зменшити випадки насильства серед учнів досліджуваної соціальної категорії;
- завдяки рівності ігрових умов для усіх гравців, тимчасово «руйнується» бар'єр «старший – молодший» між ліцеїстами; у свою чергу, уміння партнерської взаємодії виступають запорукою конструктивної мотивації особи у процесі планування стратегії життєдіяльності.

Отже, на основі теоретико-методичного аналізу, нами обґрунтовано комплекс ефективних технологій соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів.

Висновки до розділу 2

У розділі за допомогою методу анкетування, обсерваційних методів (пряме й опосередковане педагогічне спостереження), бесіди з членами педагогічного колективу, з працівниками психологічної служби, аналіз педагогічної документації) з'ясовані основні форми проявів насильницької поведінки серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю та інтерпретації ними змісту поняття «насильство»; на основі системного аналізу обґрунтовано комплекс технологій соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю; розроблено програму профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю.

За допомогою методу анкетування, обсерваційних методів (пряме й опосередковане педагогічне спостереження), бесіди з членами педагогічного колективу, з працівниками психологічної служби, аналізу педагогічної документації) та методу екстраполяції з'ясовано, що найпоширенішими проявами насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю є словесні образи, запотиличники, використання образливих прізвиськ,

припинення. Тобто найпоширенішим видом насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю є психологічне насильство, прояви фізичного насильства також мають місце у ліцеї, але меншою мірою. Проявів інших видів насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю дослідженням виявлено не було.

З'ясовано, що профілактична робота у ліцеї-інтернаті спортивного профілю здійснюється, але у більшості випадків вона не є комплексною, тому потребує вдосконалення.

Проаналізовано зміст понять «технології», «педагогічні технології», «соціальні технології» та «соціально-педагогічні технології».

Аналіз наукових розвідок щодо проблеми визначення змісту поняття «технології», дозволив виокремити зміст основоположного поняття «технології соціально-педагогічної профілактики насильства» – це раціональна послідовність використання різних методів, засобів соціально-педагогічного впливу на свідомість та поведінку клієнтів з метою запобігання здійсненню насильницької поведінки.

З'ясовано, що наразі науковцями не був визначений комплекс технологій профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю.

На основі системного аналізу проаналізовано зміст технологій соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів освітніх закладів та схарактеризовано ефективність і продуктивність їх застосування для профілактики насильства серед учнів у контексті соціокультурного середовища ліцею-інтернату спортивного профілю.

Визначено, що ефективними і продуктивними технологіями соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю є особистісно-орієнтована технологія, технологія «рівний – рівному», технологія соціальної реклами, технологія «форум-театр» та ігрова технологія, а саме – настільні просвітницько-профілактичні ігри.

ВИСНОВКИ

У магістерському дослідженні здійснено аналіз теоретичних і методичних основ проблеми соціально-педагогічної роботи щодо запобігання насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю, як одного з видів загальноосвітніх закладів інтернатного типу, та обґрунтовано комплекс ефективних технологій соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю. Реалізовані мета й завдання дають можливість зробити такі висновки.

1. З'ясовано, що в соціальній педагогіці під профілактикою розуміють науково обґрунтовані та своєчасно вживані дії, спрямовані на запобігання можливих фізичних, психологічних або соціокультурних колізій у окремих індивідів і груп ризику, збереження, підтримку й захист нормального рівня життя та здоров'я людей, сприяння їм у досягненні поставлених цілей і розкриття їх внутрішніх потенціалів.

На основі аналізу наукових доробків з досліджуваної проблеми визначено відправну, для нашого магістерського дослідження, позицію щодо тлумачення змісту одного з ключових понять: соціально-педагогічна профілактика – особливий вид діяльності соціального педагога, спрямований на попередження в життєдіяльності учнів різних перешкод за допомогою усунення або нейтралізації причин, що зумовлюють у них різного роду соціальні відхилення.

2. З метою характеристики специфіки соціокультурного середовища ліцеїв-інтернатів спортивного профілю, насамперед, здійснено його сутнісний аналіз (семантично-структурний аналіз поняття), у результаті якого з'ясовано, що соціокультурне середовище – це особливий, соціально організований феномен культури, у якому соціальний і культурний процеси є тісно взаємопов'язаними і взаємообумовленими, розвиваються в рамках загальної ідеї і здійснюють вплив на діяльність соціальних суб'єктів щодо створення та освоєння духовних цінностей і суспільних орієнтирів.

Також з'ясовано, що учні ліцею-інтернату спортивного профілю взаємодіють в умовах спортивної субкультури, яка і є провідною

характеристикою соціокультурного середовища спортивних ліцеїв-інтернатів. У її структурі можна виокремити основні універсалії (компоненти, складники): 1) знання (картина світу у вузькому сенсі); 2) корпоративні атрибути, символи, ритуали, 3) ціннісні орієнтації, 4) стиль і спосіб життя, 5) соціальні ролі, 6) соціальний інститут як система норм, 7) професійна етика та етикет, 8) мова.

3. У результаті застосування комплексу діагностичних методик, методу порівняльного аналізу та методу екстраполяції визначено особливості феномену насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю: найбільш поширеним видом насильства серед учнів спортивних ліцеїв-інтернатів є психологічне насильство, яке проявляється у формі словесних образ; менш поширеним видом насильства є фізичне – у формі запотиличників; відсутнім серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю є такий прояв насильства, як «кібербулінг». З'ясовано, що спортивна субкультура, як провідна характеристика соціокультурного середовища спортивних ліцеїв-інтернатів, може створювати умови для виникнення та поширення насильства серед учнів такого типу навчальних закладів.

4. У підсумку статистичного аналізу здобутих діагностичних даних та із застосуванням методу екстраполяції з'ясовано: основними проявами насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю є словесні образи, запотиличники, використання образливих прізвиськ, приниження. Також, з'ясовано, що ліцеїсти зміст поняття «насильство» інтерпретують вірно, але не всі з них чітко ідентифікують різновиди насильства та форми його проявів.

5. Виокремлено зміст основоположного поняття «технології соціально-педагогічної профілактики насильства» – це раціональна послідовність використання різних методів, засобів соціально-педагогічного впливу на свідомість та поведінку клієнтів з метою запобігання здійсненню насильницької поведінки.

Обґрунтовано комплекс ефективних і продуктивних технологій соціально-педагогічної профілактики насильства серед учнів ліцеїв-інтернатів спортивного профілю, а саме: особистісно-орієнтована технологія, технологія

«рівний – рівному», технологія соціальної реклами, технологія «форум-театр» та ігрова технологія, зокрема – настільні просвітницько-профілактичні ігри.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Активні методи просвітницької діяльності у профілактиці ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки : посіб. для спец. приймальників-розподільників, притулків для неповнолітніх та виховних колоній / [О. В. Безпалько, Н. В. Зимівець, Т. В. Журавель, В. П. Лютий]; за заг. ред. Р. Х. Вайноли, Т. Л. Лях. – К. : ТОВ «ДКБ «РОТЕКС», 2007. – 190 с.
2. Алексеєнко Т. Ф. Явища моббінгу та буллінгу як актуальні соціально-педагогічні проблеми взаємовідносин групи і особистості / Т. Ф. Алексеєнко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету: збірник наукових праць. Вип. 96. Серія: Педагогічні науки / Чернігівський нац. пед. ун-т імені Т. Г. Шевченка [голов. ред. М. О. Носко; відп. ред. В. О. Дятлов]. – Чернігів : [б. в.], 2012. – С. 3-7.
3. Альбекова Г. С., Альбекова Ж. Н., Ледовская Е. Д., Яралиева С. Ю., Джалбурова А. Т., Филина А. В. Социальная реклама как средство профилактики насилия над женщинами в семье / Г. С. Альбекова, Ж. Н. Альбекова, Е. Д. Ледовская, С. Ю. Яралиева, А. Т. Джалбурова, А. В. Филина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://oaji.net/articles/2014/245-1393748874.pdf>
4. Англо-український соціологічний словник / Київський міжнародний інститут соціології: уклад. В. Паніотто, Т. Пясковська, Туве Янсон-Янсон. – Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2006 . – 142 с.
5. Аникаева Т. В. Образовательная среда школы как условие профессионального самоопределения старшеклассников: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – С-Пб, 2001. – 220 с.
6. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Словарь конфликтолога / А. Я. Анцупова, А. И. Шипилов. – СПб. : Питер, 2009. – 528 с.
7. Артеменко Т. А. Социокультурная среда научного города (на материале Новосибирского Академгородка): Автореф. дис. ... канд. культурол. наук. – М., 1996. – 21 с.

8. Бандура А. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений: пер. с англ. / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М. : Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
9. Безпалько О. В. Тренінг як інноваційна форма соціально-педагогічної роботи / Безпалько О. В. // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2004. – № 1. – С. 22–28.
10. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: навч. посіб. для студ. ВНЗ / О. В. Безпалько. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 139 с.].
11. Безпалько О. В., Лютий В. П. Теоретико-методичні засади здійснення комплексної соціальної профілактики негативних явищ серед вихованців колоній для неповнолітніх / О. В. Безпалько, В. П. Лютий // Активні методи просвітницької діяльності у профілактиці ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки : посіб. для спец. приймальників-розподільників, притулків для неповнолітніх та виховних колоній / За заг. ред.: Р. Х. Вайноли, Т. Л. Лях; Авт.-упор.: Безпалько О. В., Зимівець Н. В., Захарченко І. В., Журавель Т. В., Лютий В. П., Лях Т. Л., Петрович В. С., Закусило О. Ю., Цюман Т. П. – К. : ТОВ „ДКБ „РОТЕКС”, 2007. – 190 с.
12. Безпалько В. П. Слагаемые педагогической технологии / В. П. Безпалько. – М. : Педагогика, 1989. – 192 с.
13. Бейгул Ігор. Вплив агресивності на досягнення високих результатів у спортивній діяльності дзюдоїстів. Електронне джерело. – Режим доступу : <http://www.infiz.dp.ua/joomla/media/sport-visnik-pred/2015-01/2015-01-17.pdf>
14. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль: пер. с англ. / Л. Берковиц. – СПб. : Проим. – ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
15. Блум М. Профілактика в соціальній роботі / М. Блум // Енциклопедія соціальної роботи. – Т.2. – С. 369 – 375.
16. Богданова І. М. Модульний підхід до професійно-педагогічної підготовки вчителя / І. М. Богданова. – Одеса : Маяк, 1998. – 284 с.

17. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Г. Мещерякова, В. Зинченко. – СПб. : Пройм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с.
18. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел. – Київ, Ірпінь. – Перун, 2005. – 1728 с.
19. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с.
20. Винник В. А., Федорова Т. Ю. Спорт и молодежные субкультуры. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sportwiki.to/>
21. Вайнола Р. Х. Сімейна депривація як негативний чинник розвитку та становлення особистості вихованців інтернатних закладів спортивного профілю [Електронний ресурс] / Р. Х. Вайнола, О. В. Красницька // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Психолого-педагогічні науки. – Ніжин, 2014. - № 2. - С. 55-61. - [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzspp_2014_2_12.pdf
22. Вишнякова А. В. Образовательная среда как условие формирования информационно-коммуникативной компетентности учащихся: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Оренбург, 2002. – 172 с.
23. Войцях Т. В. Ігрові технології як інструмент профілактичної роботи спеціалістів психологічної служби закладів освіти: [навчально-методичний посібник] / Автор-упорядник Т. В. Войцях. – Черкаси : Черкаський ОПОПП, 2014. – 92 с.
24. Войцях Т. В. Особливості організації в закладах освіти соціально-педагогічної роботи з дітьми у конфліктний та постконфліктний період / Т. В. Войцях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osvita.smila.com/metodychni-rekomendaciji/1778-osoblyvosti-organizaciji-v-zakladah-osvity-socialno-pedagogichnoji-roboty-z-ditmy-u-konfliktnyj-ta-postkonfliktnyj-period-metodychni-rekomendaciji>

25. Гагарін М. Вплив соціокультурного середовища на розвиток соціальної активності молодших школярів / М. Гагарін // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць. – Умань : УДПУ імені Павла Тичини, 2010. – №35 – С. 193 – 197.
26. Галагузова М. А. Социальная педагогика: курс лекций (введение в профессию «социальный педагог», основы социальной педагогики, основы социально-педагогической деятельности): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / М. А. Галагузова, Ю. Н. Галагузова, Г. Н. Штинова, Е. Я. Тищенко, Б. П. Дьяконов. – М., Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 416 с.
27. Гарнаєва А. Ю, Рощупкіна Л. В. Дослідження рівня та форм прояву агресивної поведінки у спортсменів циклічних видів спорту. Електронне джерело. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/29_NNM_2008/Biologia/35603.doc.htm
28. Гасанпур М. Г. Влияние спортивной деятельности на степень агрессивности спортсмена. Електронне джерело. – Режим доступу : http://edu.tltsu.ru/sites/sites_content/site1238/html/media67905/020_Gasanpur.pdf
29. Глобальна консультація ВООЗ про насильство і здоров'я в сім'ї: пріоритет громадської охорони здоров'я. Женева. Всесвітня організація охорони здоров'я, 1996 (документ ВООЗ / ЕНА / EPLPOA.)
30. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 375 с.
31. Гордієнко Н. М. Освітні заклади інтернатного типу як агенти кумуляції соціалізаційного потенціалу суспільства. Дис. ... д.соц.н. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2019. Електронне джерело. – Режим доступу : http://virtuni.education.zp.ua/info_cpu/sites/default/files/_%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20.pdf

- 32.Гриднева Т. В. Агрессия у подростков / Т. В. Гриднева // Вести психосоц. и коррек.-реаб. работы. — 2011. — № 4. — С. 80–87.
- 33.Громико О. В., Рютін В. В., Семенов С. С. Субкультура військового соціуму: деякі наслідки реформування / О. В. Громико, В. В. Рютін, С. С. Семенов // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — №5 (19). — 288 с.
- 34.Данакин Н. С. Теоретические и методологические основы разработки технологий социального управления. Автореферат ... д. с. н. — М., 1994. — 20 с.
- 35.Дзюба Т. Агресивність: виявити і подолати (оцінювання індивідуальної агресивності за методом А. Асінгера) / Т. Дзюба // Завуч. — 2007. — № 13. — С.19–21.
- 36.Дейниченко Л. Психологічні особливості соціалізації підлітків, які навчаються в закладах інтернатного типу [Електронний ресурс] / Л. Дейниченко // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Психологія. — Київ, 2014. — Вип. 2. — С. 24–27. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/jpdf/vknup_2014_2_9.pdf
- 37.Дильмиева Т. Р. Проблема профилактики насилия в школе [Электронный ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dvershinin.ru/files/minobraz>
- 38.Дитинство без насилля : суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. О. Кікінежді. — Тернопіль : Стереарт, 2014. — 802 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://rm.coe.int/16800930de>
- 39.Дроздов О. Феномен третирування в школі: шляхи вирішення проблеми / О. Дроздов // Соціальна психологія. — 2007. — № 6. — С. 124 – 132.
- 40.Дроздов О. Ю. Засоби масової комунікації як фактор агресивної поведінки молоді / О. Ю. Дроздов // Вісник Харківського Університету. Серія «Психологія». — 2000. — № 483. — С 48 – 53.

- 41.Дудченко В. С, Макарович В. Н. Социоинженерная деятельность, социальное проектирование, социальная технология // Марксистско-ленинская социология. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 271 с.
- 42.Дятченко Л. Я. Социальные технологии в управлении общественными процессами / Л. Я. Дятченко. – Москва-Белгород, 1993. – 248 с.
- 43.Еделева Е. Форум-театр: интерактивная техника групповой работы / Елена Еделева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psy.1september.ru/article.php?ID=200401509>
- 44.Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. – Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. – 536 с.
- 45.Енциклопедія освіти / Акад пед наук України , головний ред В. Г. Кремень – К Юрінком Інтер, 2008 – 1040 с.
- 46.Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій / Автор-укладач Н. П. Наволокова. – Х. : Вид. Група «Основа», 2009. – 176 с.
- 47.Ершов Д. А. Школьное насилие как социально-педагогическая проблема / Д. А. Ершов // Актуальные проблемы семейной педагогики. – 2012. – №2 [Электронный ресурс]. – режим доступа : <http://familyedu.esrae.ru>
- 48.Журавель Т. В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності / Т. В. Журавель // Соціальна педагогіка: навч. посібник / За заг. ред. О. В. Безпалько; Авт.-кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін.: –К. : Академвидав, 2013. – 312 с.
- 49.Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога. Навчальний посібник для ВНЗ. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. – 240 с.
- 50.Зайцев А. К. Внедрение социальных технологий в практику управления / Социальное развитие предприятия и работа с кадрами. – М., 1989. – 134 с.
- 51.Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник / Андрєєнкова В. Л., Байдик В. В., Войцях Т.В., Калашник О. А. та ін. – К.: ФОП Нічога С.О. – 2020. – 196 с.

Електронне джерело. – Режим доступу :
<https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020>

- 52.Захарченко І. В. Методика Форум-театр як ефективний засіб попередження негативних явищ у молодіжному середовищі / І. В. Захарченко // Активні методи просвітницької діяльності у профілактиці ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки: посіб. для спец. приймальників-розподільників, притулків для неповнолітніх та виховних колоній / За заг. ред. : Р. Х. Вайноли, Т. Л. Лях; Авт.-упор.: Безпалько О. В., Зимівець Н. В., Захарченко І. В., Журавель Т. В., Лютий В. П., Лях Т. Л., Петрович В. С., Закусило О. Ю., Цюман Т. П. – К. : ТОВ «ДКБ «РОТЕКС», 2007. – 190 с.
- 53.Заява Президента України у зв'язку з терористичним актом у Маріуполі [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://tsn.ua/politika/poroshenko-vistupiv-iz-zayavoyu-pro-terakt-u-mariupoli-povniy-tekst-404867.html>
- 54.Зверєва І. Д. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / І. Д. Зверєва. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.
- 55.Зимівець Н. В. Особливості технології «рівний – рівному» у профілактичній роботі з учнівською молоддю // Наук. вісник Чернівецького ун-ту. – Чернівці, 2005. – С. 60 – 64.
- 56.Зимівець Н. В. Використання методу «рівний – рівному» при організації просвітницької роботи у виховних колоніях для неповнолітніх // Активні методи просвітницької діяльності у профілактиці ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки: посіб. для спец. приймальників-розподільників, притулків для неповнолітніх та виховних колоній / За заг. ред. : Р. Х. Вайноли, Т. Л. Лях; Авт.-упор.: Безпалько О. В., Зимівець Н. В., Захарченко І. В., Журавель Т. В., Лютий В. П., Лях Т. Л., Петрович В. С., Закусило О. Ю., Цюман Т. П. – К. : ТОВ „ДКБ „РОТЕКС”, 2007. – 190 с.
- 57.Зиновьева Н. О., Михайлова Н. О. Психология и психотерапия насилия [Текст] : Ребенок в кризисной ситуации / Н. О. Зиновьева, Н. Ф. Михайлова. – СПб : Речь, 2003. – 248 с.

- 58.Зінченко Н. Агресія та насильство / Н. Зінченко // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – № 01/2013
- 59.Ічанська О., Закревська А. Динаміка емоційного інтелекту та агресивності у спортсменів у командних видах спорту. Електронне джерело. – Режим доступу : <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/42169/1/>
- 60.Иванов В. Н., Патрушев В. И. Социальные технологии: Учеб. пособие для студентов. – М., 1999. – 456 с.
- 61.Иванченко Р. Б., Соловьев В. С. Современные подходы к определению и классификации школьного насилия / Р. Б. Иванченко, В. С. Соловьев // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-podhody-k-opredeleniyu-i-klassifikatsii-shkolnogo-nasiliya>
- 62.Иващенко А. Е., Марченко А. И. Методология правового исследования насилия // Социально-правовые проблемы борьбы с насилием. – Омск, 1996. – С. 4.
- 63.Капська А. Й. Соціокультурне середовище і ціннісні орієнтації особистості / А. Й.Капська [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchdpu/ped/2012_96/Kapska.pdf.
- 64.Кіричевська Є. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах: стратегії подолання / Є. Кіричевська // Практична психологія і соціальна – 2006. – № 3. – С. 24 – 27.
- 65.Колеснікова Л. І. Профілактика агресії та насильства в сучасній школі Німеччини / Л. І. Колеснікова // Гуманізація навчально-виховного процесу: наук.-метод. зб. / за заг. ред. проф. В. І. Сипченка. – Слов'янськ : СДПУ, 2009. – Вип. ХІVІ. – С. 332 – 335.
- 66.Коломієць О. Г. Соціально-педагогічні умови подолання сімейного насильства щодо дітей / О. Г. Коломієць // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2008. – №4.
- 67.Комева Е. Ю. Особенности спортивной субкультуры студентов университета физической культуры. Електронне джерело. – Режим доступу

: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-sportivnoy-subkultury-studentov-universiteta-fizicheskoy-kultury/viewer>

68. Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? / И. С. Кон // Семья и школа. – 2006. – № 11. – С. 15 – 17.
69. Краев Ю. В. Влияние особенностей вида спорта на проявления агрессии и агрессивности у спортсменов. Автореферат дис. на соиск...канд.псих.наук, Санкт Петербург, 1999, 24 с.
70. Красницька О. В. Профілактика сімейної депривації вихованців інтернатних закладів спортивного профілю. Автореферат ... к.п.н. Київ : Київського університету імені Бориса Грінченка, 2015. – 20 с.
71. Красницька О. Середовище інтернатного закладу спортивного профілю: деприваційний аспект. Електронне джерело. – Режим доступу : <http://dspace.edu.ua/hsci/wp-content/uploads/2017/11/015-46.pdf>
72. Куликова Л. Н. Проблемы саморазвития личности. – Хабаровск : Изд-во ХГРУ, 1997. – 315 с.
73. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. – 848 с.
74. Лаптії Ю. Профілактичні програми протидії насильницькій злочинності серед неповнолітніх осіб у шкільному середовищі. Зарубіжний досвід / Ю. Лаптії // Національний юридичний журнал: теорія і практика. – № 3 (7, 2014) – С. 197 – 204.
75. Лещук Н. О. Програма факультативного курсу «Сприяння просвітницькій роботі «рівний – рівному» серед молоді України щодо здорового способу життя»: Навч.-метод. посіб. / Н. О. Лещук, Ж. В. Савич. – К. : Наш час, 2007 – 52с.
76. Лоренц Конрад. Для чего нужна агрессия? / Конрад Лоренц. М. : – 112 с.
77. Лютий В. П. Соціальна профілактика / В. П. Лютий // Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 560 с.

- 78.Майерс Д. Социальная психология: перев. с англ. / Д. Майерс. – СПб : Питер,1998. – 688с.
- 79.Максимова Н. Ю, Толстоухова С. В. Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді / Н. Ю. Максимова, С. В. Толстоухова. – К. – 2000. – 200 с.
- 80.Максимова Н. Ю. Мілютіна К. Л. Соціально-психологічні аспекти проблем насильства / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна. – К., 2003. – 337 с.
- 81.Малкіна-Пих І. Г. Психологічна допомога в кризових ситуаціях / І. Г. Малкіна-Пих. – М. : Изд-во Ексмо. – 2005. – 960 с.
- 82.Мануйлов Ю. С. Средовой поход в воспитании: Автореферат ... д. п. н. М., 1997. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.dissercat.com/content/sredovoi-podkhod-v-vospitanii>
- 83.Марфонова А. И. Технология «форум-театр» в работе педагога-организатора / А. И. Марфонова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.n-asveta.by/dadatki/asambleya/marfonova.pdf>
- 84.Мінц, М. О. Дзюбан, О. В., Ісаєнко, М. В. Девіантна поведінка в спорті. Електронне джерело. – Режим доступу : <https://agris.fao.org/agris-search/search.do?recordID=UA2017700091>
- 85.Найдьонова Л. Кібер-буллінг підлітків (віртуальний терор) як новітній феномен інформаційної доби: теоретико-методичні засади подолання і профілактики / Л. Найдьонова // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 8. – С.10 – 17.
- 86.Насильство в українських школах. Звідки у дітей агресія? [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://ru.osvita.ua/school/school_today/22900/
- 87.Николайшвили Г. Г. Социальная реклама: теория и практика / Г. Г. Николайшвили. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – 191 с.
- 88.Новий тлумачний словник української мови / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – 2-ий том. – К. : АКОНІТ, 2006. – С. 898.
- 89.Новикова А. А. Медиаобразование в США: проблемы и тенденции / А. А. Новикова // Педагогика. № 3, 2007.

https://www.researchgate.net/publication/278518033_Mediaobrazovanie_v_SSA_Kanade_i_Velikobritanii

90. Овчарова Р. Справочная книга социального педагога / Р. Овчарова. – М. : ТЦ Сфера, 2002. – 480 с.
91. Оліфіра О. І. Агресія – як одна із форм насильства над неповнолітніми / О. І. Оліфіра // Превентивне виховання : проблема ненасильства : збірник науково-практичних статей / за заг. ред. В. М. Оржеховської. – Олди-плюс, 2000. – С. 68 – 77.
92. Організація вільного часу школярів : [навчальний посібник] Харченко С. Я., Белецька І. В., Гаміна Т. С. – Луганськ : Альма-матер, 2006 – 230 с.
93. Осіпцов А. В, Фролова О. О., Кордубан Т. В. Явища агресії й агресивності та їхні прояви у командних видах спорту. Електронне джерело. – Режим доступу : http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/21/part_1/16.pdf
94. Павленок П. Д., Руднева М. Я. Технологии социальной работы с различными группами населения Учебное пособие / Под ред. проф. П. Д. Павленка. – М. : ИНФРАМ, 2009. – 272 с.
95. Перепелиця Т. Г. Аналіз чинників та передумов злочинної поведінки неповнолітніх у процесі соціалізації / Т. Г. Перепелиця. – К. : Київський університет імені Тараса Шевченка, 1999. – 21с.
96. Пихтіна Н. П. Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки: [навчально-методичний посібник] / Н. П. Пихтіна, Р. П. Новгородський. – Ніжин : Видавництво НДУ імені М. В. Гоголя, 2007. – 239 с.
97. План заходів Комунальної установи Обласний ліцей-інтернат спортивного профілю «Барса» спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню у 2020-2021 н.р.). Електронне джерело. – Режим доступу : https://281adf6f-65cb-475c-a674-ef9fb66384a7.filesusr.com/ugd/04de64_19cc27595ef34623a728b3a03fcfdb43.pdf

- 98.Подмазін С. І. Особистісно орієнтована освіта як особливий вид діяльності. Принципи. Технології. // Директор. 2002. – № 8. С. 93 – 95.
- 99.Положення про загальноосвітній навчальний заклад. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 778.
100. Положення про піклувальну раду загальноосвітнього навчального закладу : Наказ Міністерства освіти і науки України від 05. 02. 2001 № 45.
101. Поляничко А. О. Подолання соціальної депривації дітей-сиріт в умовах загальноосвітньої школи-інтернату : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Поляничко А. О. ; Київ. ун-т ім. Б. Д. Грінченка. - Київ, 2012. - 20 с.
102. Поляничко А. О. Шкільне насильство як соціально-педагогічна проблема / А. О. Поляничко // Як боротися з насиллям в школі? (Проблема насильства та агресивних дій учнів ЗОШ і як їй протидіяти): навчально-методичний посібник / за ред. О. А. Луценко. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2012. – 107 с.
103. Правила внутрішнього розпорядку для учнів КЗ СОР «обласний ліцей-інтернат спортивного профілю «Барса». Електронне джерело. – Режим доступу : <https://liceybarsa.wixsite.com/barsa-sumy/statut-kz-sor-olisp-barsa>
104. Правила поведінки учнів (вихованців) у гуртожитку. Електронне джерело. – Режим доступу : <https://liceybarsa.wixsite.com/barsa-sumy/statut-kz-sor-olisp-barsa>
105. Превентивна робота з молоддю за методом «рівний – рівному». Навч. посібник / За ред. І. Д. Звереві. – К. : Навчальна книга, 2002. – 256 с.
106. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі : [методичні рекомендації] / [Дроздов О. Ю., Живолуп Л. В., Ніжинська О. В., Сухенко Я. В.,] ; за ред. Я. В. Сухенко. – Полтава : ПОІППО, 2011. – 80 с. Електронне джерело. – Режим доступу : <https://dnmcps.com.ua/sites/default/files/inline-images/2018-10/>

107. Примірне положення про раду загальноосвітнього навчального закладу.
Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 27 березня 2001 р.
№ 159. – К.
108. Проблеми гендерної рівності у галузі фізичної культури та спорту.
Електронне джерело. – Режим доступу :
<https://mof.gov.ua/storage/files/%D0%93%D0%9E%D0%91%20%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82.pdf>
109. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. – К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. – 132 с. Електронне джерело. – Режим доступу :
<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/protidia-bulingu/2019-11-25-protydiy-bullying.pdf>
110. Профілактика булінгу у літньому таборі: інтерактивні форми роботи : методичні рекомендації для вихователів, практичних психологів, соціальних педагогів / за ред. Лисенко Ію В. Чернігів : ЧОІППО, 2016. – 66 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу :
http://uon.cg.gov.ua/web_docs/2143/2017/11/
111. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України. Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>
112. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України [Електронний ресурс] – Режим доступу :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
113. Про затвердження Положення про заклад спеціалізованої освіти спортивного профілю із специфічними умовами навчання : Постанова КМУ. [Електронний ресурс] – Режим доступу :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2061-99-%D0%BF/print>
114. Про надання закладам освіти статусу закладу спеціалізованої освіти спортивного профілю із специфічними умовами навчання : Наказ

- міністерства молоді та спорту України. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0803924-20#Text>
115. Про охорону дитинства : Закон України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.
116. Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти на 2020/2021 н. р. : Лист МОН України. Електронне джерело. – Режим доступу : <https://imzo.gov.ua/2020/07/27/lyst-imzo-vid-27-07-2020-22-1-0-1495-pro-priorytetni-napriamy-roboty-psykholohichnoi-sluzhby-u-systemi-osvity-na-2020-2021-n-r/>
117. Про приблизний статут загальноосвітнього навчального закладу : Наказ Міністерства освіти і науки України від 29 квітня 2002 № 284 // Директор школи. – № 14. – С. 11 – 15.
118. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / авт. кол.: О. П. Абухажар, Н. М. Акімова, В. В. Білецька та ін ; упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см.
119. Реуцький К. Використання театру в навчанні з прав людини / К. Реуцький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://edu.helsinki.org.ua/index.php?id=1237831160>
120. Ролінський В. І. Проблеми насильства неповнолітніх як гостре соціальне явище // науково-методичний журнал “Нова педагогічна думка”. – 2004. – № 2. – С. 101 – 102.
121. Ролінський В. І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Академія педагогічних наук. – К., 2005. – 17 с.
122. Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій [Електронний ресурс] – Режим доступу :

http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/analytic_5_6_Ukr_Ros_2014_site_s.pdf

123. Сайфутдинов Р. А. Военный сленг как специфическая черта армейской субкультуры / Р. А. Сайфутдинов, Н. Л. Новикова, А. А. Беляцкая [и др.] // Человек в мире повседневности: коллективная монография / под ред. Н. Л. Новиковой, Н. И. Ворониной. – Саранск : Тип. «Крас. Окт.», 2010. – 4. И. – С. 120 – 145.
124. Сафонова Т. Я., Цимбал Е. І. «Жорстоке поводження з дітьми та його наслідки» / Жорстоке поводження з дітьми: сутність, причини, соціально-правовий захист. – М., 1993.
125. Селевко Г. К. [Сучасні освітні технології](#): Навчальний посібник [текст] / Г. К. Селевко – М. : [Народна освіта Народное образование](#), 1998. – 256 с.
126. Сергеєва К. В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Дис. ... к.п.н., Київ : Київський університет імені Бориса Грінченка, 2016. Електронне джерело. – Режим доступу : <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/15146/>
127. Сигал Н. С. Штих В. А., Александров Ю. В. Агресія в спортивній діяльності. Електронне джерело. – Режим доступу : <http://journals.uran.ua/index.php/1991-0177/article/view/25228>
128. Скибицький І. Г., Мохунько О. Д. Формування агресивної поведінки спортсмена. Електронне джерело. – Режим доступу : https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/37247/3/Mokhunko_Skybytskyi_Formuvannya-ahresyvnoi-povedinky-sportsmena.pdf
129. Словарь по социальной педагогике: пособие для студентов, изучающих психологию, социальную работу и социальную педагогику / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. – М. : Академия, 2002. – 365 с.
130. Смирнова Е. О., Хузеева Г. Р. Психологические особенности и варианты детской агрессивности / Е. О. Смирнова, Г. Р. Хузеева // Вопросы психологии. – 2002. – №1. – Електронне джерело. – Режим доступу : <https://www.osoboedetstvo.ru/files/book/file/smirno01.pdf>

131. Сорокин П. Социокультурная динамика и эволюционизм II Американская социологическая мысль. Тексты I Под ред. В. И. Добренкова. – М., 1994. – С. 358 – 378 с.
132. Социальная педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В. А. Никитина. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 272 с.
133. Социальная работа / Под ред. В. И. Курбатова. – Ростов- на-Дону : Фенікс, 2003 – 480 с.
134. Социологический энциклопедический словарь / ред.-сост. З. Т. Голенкова и др.; ред.-координатор Г. В. Осипов. – М. : ИНФРА-М : Норма, 1998. – 480 с.
135. Соціальна педагогіка: Підручник. 4-те вид. виправ. та доп. / За ред. проф. А. Й. Капської.– К. : Центр учбової літератури, 2009. – 488 с.
136. Соціальна педагогіка: словник-довідник / за заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. – Вінниця : Планер, 2009. – 542 с.
137. Соціальна робота. Короткий енциклопедичний словник / авт. кол. П. Андрущенко, В. Бех, В. Башкірєв. – К. : ДЦССМ, 2002. – 536 с.
138. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посібник / За ред. А. Й. Капської. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
139. Социальный менеджмент. Учебник. — М.: Интел-синтез, 2000. — 384 с.
140. Соціологія: словник термінів і понять / [упоряд.: С. А. Біленький, В. М. Дебой, М. А. Козловець та ін.]; за ред. С. А. Біленького, М. А. Козловця. – К. : Кондор, 2006. – 372 с.
141. Соціолого-педагогічний словник / За ред. В. В. Радула. – К. : «Екс 06», 2004. – 304 с.
142. Старух В. О. Мовне вираження примусу в українській комунікативній культурі військових та цивільних / В. О. Старух // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. Тези доповідей XIII наукової конференції з міжнародною участю. Частина 2. – Х., 2014. – 204 с.

143. Статут КЗ СОР «Обласний ліцей-інтернат спортивного профілю «Барса». Електронне джерело. – Режим доступу : <https://liceybarsa.wixsite.com/barsa-sumy/statut-kz-sor-olisp-barsa>
144. Стельмах С. С., Ясінський В. П. Попередження та подолання насильства в загальноосвітніх школах: зарубіжний досвід / С. С. Стельмах, В. П. Ясінський // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / За ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Вип. XXIII в трьох частинах, частина 2. Серія: соціально-педагогічна. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2013. – 412 с.
145. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2009. – 424 с.
146. Стефанов Н. Общественные науки и социальные технологии / Н. Стефанов. – М., 2006 – 212 с.
147. СТОП насильству!: просвітницько-профілактична настільна карткова гра: методичні рекомендації / Т. В. Журавель, Т. Л. Лях, О. М. Нікітіна, К. В. Сергеева. – К. : Видавництво, 2011. – 20 с.
148. Судовчихина Л. А. Социально-педагогические основы гуманизации взаимоотношений между учителем и учащимися в процессе обучения в современных школах США : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Л. А. Судовчихина. – Пенза, 2006. – 17 с.
149. Сучасні проблеми виховання учнів шкілінтернатів: теорія і практика : колективна монографія / Бернадська Л. В., Голуб О. В., Грітчина А. І., Підборський Ю. Г., Поліщук О. В., Сизоненко І. Г., Толкачова А. С. / [кер. авт. кол. О. В. Голуб]. – Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2013. – 361 с. Електронне джерело. – Режим доступу: <https://dspace.bdpu.org/bitstream/123456789/262/1/Suchasni%20problemy%20v%20ukhovannya%20uchniv%20shkil-internativ..pdf>
150. Сычугов А. В. Агрессивность в спорте. Електронне джерело. – Режим доступу : <file:///C:/Users/User/Downloads/agressivnost-v-sporte.pdf>

151. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посібник / За заг. ред. проф. А. Й. Капської – К., 2000. – 436 с.
152. Філософський енциклопедичний словник / за. ред. М. Т. Максименко. – К., 2002. – 742 с.
153. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Головна редакція УРЕ, 1973. – 409 с.
154. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: пер. с англ. / Э. Фромм. – М. : АСТ-ЛТД. – 1998. – 672 с.
155. Фромм Э. Фрейдова теория агрессивности и деструктивност: пер. с англ. / Э. Фромм. – М. : Республика, 1994. – С. 377 – 409.
156. Фуркало В. І. Філософський аналіз проблеми насильства і ненасильства в суспільному розвитку: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03/ Львів. держ. ун-т імені І.Франка. – Л., 1998. – 19 с.
157. Харченко С. Я., Краснова Н. П., Харченко Л. П. Соціально-педагогічні технології: Навч.-метод. посібник для студентів вищих навч. закладів. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 552 с.
158. Хорошуха М. Ф. До природи агресивності юних спортсменів 13–16 років, які спеціалізуються в різних видах спорту: лонгітюдинальні дослідження (повідомлення друге). Електронне джерело. – Режим доступу : <http://ap.uu.edu.ua/article/181>
159. Шиманова О. В. Етичні проблеми сучасного спорту : лекція. Електронне джерело. – Режим доступу : <http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/18654/1/f>
160. Чекстере О. Ю. Вплив комп'ютерних ігор на поведінку і взаємини дітей / О. Ю Чекстере // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання / за ред С. Д Максименка, М. Л. Смульсон. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009, – Т.8. – Вип.6 – С.290 – 299.
161. Червяк П. І. Медична енциклопедія / П. Л. Червяк. – К. : Просвіта, 2001. – 596 с.

162. Чернякова А. В. Організаційно-педагогічні засади запобігання та подолання насильства в загальноосвітніх школах США: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ СумДПУ імені А. С. Макаренка. – Суми, 2011. – 23 с.
163. Чернякова А. В. Особливості шкільного середовища в США : причини поширення насильства серед учнівської молоді та стратегії запобігання / А. В. Чернякова // Наукові записки Ніжинського державного університету імені М. Гоголя : збірник наукових праць. Серія : Психолого-педагогічні науки / за заг. ред. Є. І. Коваленко. – Ніжин : НДУ імені М. Гоголя, 2008. – № 2. – С. 159–164.
164. Чернякова А. В. Педагогічні стратегії запобігання та подолання насильства в школах: досвід США : навчально-методичний посібник / А. В. Чернякова. – Суми : Видавництво Вінниченко М. Д., 2010. – 240 с.
165. Чернякова А. В. Проблема третирування (bullying) серед учнів в загальноосвітніх школах США / А. В. Чернякова // Педагогічна освіта : теорія і практика: збірник наукових праць Київського міського педагогічного університету імені Б. Д. Грінченка / за заг. ред.: І. Д. Беха, В. О. Огнев'юка, О. Л. Кононко. – К. : КМПУ імені Б. Грінченка, 2009. – №11, ч. 2. – С. 207–211.
166. Шапкин С. А. Компьютерная игра: новая область психологических исследований // Психологический журнал т. 2009 № 1, 2009. С. 86 – 102.
167. Шевців. З. М. Основи соціально-педагогічної діяльності: навчальний посібник / З. М. Шевців – Київ, 2012.– 246 с.
168. Шептенко П. А. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / П. А. Шептенко, Г. А. Воронина. – М. : Академия, 2001. – 206 с.
169. Шнайдер Г. Й. Криминология : пер. с нем. / Г. Й. Шнайдер. – М. : Прогресс, 1994. – С. 30–34.
170. Энциклопедия социальной работы. В 3 т. Т.3.: Пер. с англ. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 1994. – 347с.

171. ЮНЕСКО. Как остановить насилие в школе. Пособие для учителей. – 2011 г. Режим доступа: <http://www.unesco.org/education>.
172. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посібник. / В. В. Ягупов. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.
173. <https://rescentre.org.ua/novyny/yunisef-predstavyyv-novyi-zvit-shchodonasylstva-sered-ditei> – інформаційно-ресурсний центр «Дитинство без насильства»
174. <https://stopbullying.com.ua/> – інформаційний ресурс

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 1.1.1. Зведені дані про профілактичні програми щодо профілактики насильства в учнівському середовищі, які діють на міжнародному рівні

№ п/п	Назва програми	Автори/реалізатори програми/ рік розробки	Мета програми	Місце впровадження програм	Джерела з науково-методичною інформацією про програму
1.	Програма «Повага дією»	Автор – Пітер Ярроу з легендарної фольклорної групи „Пітер, Пол та Мері” Реалізатори – волонтери Корпусу Миру США, Всеукраїнська асоціація молодіжного співробітництва «Альтернатива-В» (за підтримки Посольства США в Україні) (2010 рік)	Забезпечити кожному дитину, молодь поважливим, безпечним та співчутливим освітнім середовищем, у якому академічний, соціальний та емоційний розвиток буде відбуватися без знущань, насмішок та насильства; профілактика булінгу	Україна	Войцях Т. В. Особливості організації в закладах освіти соціально-педагогічної роботи з дітьми у конфліктний та постконфліктний період / Т. В. Войцях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.osvita.smila.com/metodychni-rekomendaciji/1778-osoblyvosti-organizaciji-v-zakladah-osvity-socialno-pedagogichnoji-roboty-z-ditmy-u-konfliktnyj-ta-postkonfliktnyj-period-metodychni-rekomendaciji
2.	Освітньо-профілактична програма Д. Ольшеуса щодо	Автор – норвезький дослідник Д. Ольшеус	Профілактика булінгу серед дітей в умовах школи	Норвегія, США, Австрія, Фінляндія, Німеч-	Olweus D. Bullying at school. [Електронний ресурс] – Blackwell Publ. –

	попере- дження третирува ння			чина	1993 – 215 р. // Режим доступу: http:// books. google com.ua
3.	Програма життєвих навичок		Формування безпечного середовища; створення таких умов, при яких вплив факторів, що провокують насильство зведений до мінімуму, а відповідно знижена потреба прояву будь-якої агресії	Ісландія	Лапті́й Ю. Профілактичні програми протидії насильницькій злочинності серед неповнолітніх осіб у шкільному середовищі. Зарубіжний досвід / Ю. Лапті́й // Національний юридичний журнал: теорія і практика. - № 3 (7, 2014) С. 197 – 204

Додаток Б

Таблиця 1. 3. 1. Авторські трактування змісту поняття «шкільне насильство»
(А. Чернякова)

№ п/п	Поняття	Деталізація змісту	Автор
1.	Шкільне насильство	Навмисне застосування фізичної сили проти дитини, що призводить або має високу вірогідність травмування дитячого здоров'я, виживання, розвитку, гідності.	Дж. Кліффорд
2.	Шкільне насильство	Будь-яке покарання із застосуванням фізичної сили з наміром спричинити незначний біль чи дискомфорт. У більшості випадків покарання означає биття (шльопання, ляпаси, штурхани) дитини рукою або іншими предметами: палицею, паском, батогом. Таке покарання може означати биття ногами, струшування, хапання за волосся, викручування вух, примушування учня стояти «на колінах» перед усім класним колективом, насильне годування, розповсюджене в дошкільних закладах освіти або в початковій школі.	Д. Елліот
3.	Шкільне насильство	Неспроможність вчителя або вихователів задовольняти фізичні та емоційні потреби учнів, за наявності відповідних засобів, знань та доступу до відповідних послуг, або нездатність чи небажання захистити дитину від небезпеки в умовах навчально-виховного процесу. Дидактогенія – розлади, викликані неправильним поведінням вчителя з учнями, виникають у ситуації, за якої вчителем у педагогічному спілкуванні застосовуються такі прийоми: негативні узагальнення, переривання учнів, іронічні висловлювання, звинувачувальні підтексти тощо.	Дж. Фейнштейн
4.	Шкільне насильство	Покарання групи чи класу за погані результати у навчанні.	Р. Кассела
5.	Шкільне насильство	Залякування учнів через Інтернет, мобільні телефони, електронне листування, чати, особисті веб-сторінки.	Д. Олвеус
6.	Шкільне насильство	Прояв насильства у формі сексуальних домагань як з боку вчителів, так і з боку представників протилежної статі, найчастіше стосовно дівчат.	К. Увідом

		Шкідливі культурні стереотипи, що принижують дітей через їхню стать або відому чи підозрювану сексуальність, створюють середовище, у якому діти можуть зазнавати насильство безкарно, у тому разі з боку дорослих, які користуються довірою та авторитетом, зокрема священнослужителі у церковних школах. Втягнення учнів до порнобізнесу.	
7.	Шкільне насильство	Певна модель поведінки, що передбачає глузування, непристойні напади, брутальні фізичні атаки щодо учнів з певними відхиленнями.	Д. Олвеус
8.	Шкільне насильство	Подія, за якої одна особа атакує іншу під впливом люті чи ревнощів. Фізичні напади також можуть спричинятися загальним почуттям злості, розчарування чи приниження, що не мають жодного відношення до дій жертви, як, наприклад, у випадках жорстоких сексуальних нападів чи невмотивованої стрілянини.	Д. Корнелл
9.	Шкільне насильство	Формування груп ровесників, що відрізняються більш формальною структурою та наявністю певних ритуалів. Діяльність банд у школах включає у себе жорстокі фізичні розправи, поножовщину та стрілянину. Зазвичай, таке насильство є більш жорстоким, ніж інші його форми у школах, оскільки воно пов'язане з незаконним обігом та торгівлею наркотиків.	Д. Вебстер
10.	Шкільне насильство	Прояви вербального насильства у вигляді погроз. Через погрози агресор створює атмосферу страху та пригнічення. Погрози можуть бути невмотивовані і вмотивовані. Вирази розправи з метою нанесення шкоди фізичному, психічному, сексуальному здоров'ю особи можуть висловлюватися на адресу учнів, вчителів, так і з боку вчителів проти учнів.	Р. Лоуренс
11.	Шкільне насильство	Певна модель поведінки, що передбачає систематичні асоціальні вчинки – таємний відбір речей інших осіб з меркантильною метою. Такі дисциплінарні порушення є ознакою педагогічно запущених учнів з соціально неблагополучних сімей.	Р. Лоуренс
12.	Шкільне насильство	Жорстокий напад на учнів і вчителів з використанням зброї, з метою помсти чи власного збагачення. Прояв делінквентної поведінки, що носить агресивний характер, завдає шкоди фізичному, психічному здоров'ю жертві	Д. Вебстер

		пограбування. Ініціатором виступають злочинні угруповання. Такі прояви характерні для соціально-небезпечних округів, шкіл і потребують вжиття реактивних заходів (політика нульової толерантності).	
13.	Шкільне насильство	Самодеструктивна поведінка учня, причиною якої є психосоматичні порушення, соціальна ізоляція, ситуативні стресові випадки, непорозуміння з батьками (розлучення).	Дж. Маца
14.	Шкільне насильство	Відхилення у поведінці, що порушують психологічну атмосферу в школі, класі, є причиною педагогічних конфліктів, привносять напруження для всіх учасників навчально-виховного процесу. До дисциплінарних порушень відносять: відвідування школи в стані алко- чи наркосп'яніння, конфлікти.	Дж. Дейк
15.	Шкільне насильство	Насильство у формі дискримінації. Об'єктом дискримінації виступають учні, вразливі до насильства: неповноцінні діти, учні з дефектами мовлення, з особливими потребами. Представники етнічних меншин, інших націй, діти-біженці, учні афроамериканського походження стикаються з дискримінацією та сегрегацією з боку учнів з числа корінних американців. Таку дискримінацію вважають певною формою психологічного насильства, оскільки вона передає прихований сигнал, що такі діти є «неповноцінними» і відрізняються від інших.	Д. Вебстер

Додаток В

Анкета

Добрий день, ліцеїсте!

За допомогою цієї анкети ми хотіли б з'ясувати наступне:

- як часто тобі доводиться стикатися з жорстоким чи несправедливим ставленням до тебе з боку вчителів, вихователів та однолітків;
- допомога яких фахівців тобі при цьому необхідна;
- як здійснюється попередження такого жорстокого ставлення.

Анкета анонімна – вказувати своє прізвище не потрібно!

Твоя думка нікому не розголошуватиметься!

Уважно прочитай запропоновані питання. Відзнач якою-небудь позначкою обраний із запропонованих, варіант (-и) відповідей. Якщо таких варіантів немає, то напиши свій варіант відповіді у пункті «Інше».

Вік _____

1. Хто був ініціатором твого вступу до військового ліцею-інтернату?

- а) я сам;
- б) мої батьки;
- в) інші особи.

2. Чи знаєш ти, що таке насильство над людиною?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

3. Чи погоджуєшся ти із визначенням: «Насильством є будь-які дії однієї людини по відношенню до іншої, у результаті яких наноситься шкода фізичному або психічному здоров'ю»?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

4. Які види насильства ти знаєш? (написати) _____

---

5. Що із зазначеного нижче ти відносиш до насильства? (відзначити +)

- 1) побиття;
- 2) сварки;
- 3) образи;
- 4) приниження;
- 5) «навішування ярликів»;
- 6) порівняння;
- 7) позбавлення іншої людини їжі;
- 8) псування майна іншої особи;
- 9) ігнорування почуттів та потреб іншої людини;
- 10) використання прізвиськ;
- 11) сексуальні домагання;
- 12) інше (що саме) _____

6. Чи зазнавав ти насильства?

- а) так;
- б) ні;
- в) важко відповісти.

7. Місце, де ти найчастіше зазнавав насильства?

- а) родина;
- б) вулиця;
- в) ліцей;
- г) інше _____

8. Яких форм насильства ти зазнавав у ліцеї?

_____

9. Хто, на твою думку, частіше чинить насильство в ліцеї?

- а) мої однолітки;
- б) старші ліцеїсти;
- в) вчителі;
- г) вихователі;
- д) я сам.

10. На твою думку, у яких освітніх закладах більшою мірою здійснюється насильство?

- а) школа;
- б) спортивний ліцей-інтернат.

11. До кого ти можеш звернутися по допомогу, щоб захиститися від насильства?

- а) ні до кого;
- б) до друзів;
- в) до батьків або інших родичів;
- г) до вчителів;
- д) до практичного психолога;
- е) до соціального педагога;
- є) інше _____

12. Чи розповідають вам у ліцеї про те, як запобігти насильству і хто може надати допомогу у випадках насильства?

а) так *(якщо ти обрав варіант «так», то переходь до наступного питання)*;

б) ні *(якщо ти обрав варіант «ні», то відповідати на наступні питання не потрібно).*

в) важко відповісти.

13. У який спосіб здійснюється інформування у вашому ліцеї щодо насильства та різновидів допомоги у таких випадках?

- а) через спеціальні виховні години;
- б) через зустрічі з психологом;
- в) через зустрічі з соціальним педагогом;
- г) через інформаційні стенди у ліцеї;
- д) таке інформування не здійснюється;
- е) інше _____

14. Які ти можеш зазначити суб'єкти роботи в ліцеї щодо запобігання проявам насильства?

- а) вихователі;
- б) вчителі;
- в) практичний психолог;
- г) волонтери;
- д) працівники правоохоронних органів;
- е) з такою роботою не ознайомлений;
- є) соціальний педагог;
- ж) тренери;
- є) інше _____

Дякуємо за допомогу в роботі!